

56

1

ІРЕНА ОЛЕНСЬКА

1967

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

ІРЕНА ОЛЕНСЬКА

Оповідання

1921

Київ — Відень — Львів
Наклад Літературного Інститута
„Українська Книжка“

PG
3948
K7257

1003732

Христофа Райсера Спни, Відень V.

**СТРАЖДАННЯ МОЛОДОЇ
ЛЮДИНИ**

Він спав іще, як думка його вже працювала. Накликувала, щоб прокинувся зо сну. І хоч як обезсилене було його тіло, ослаблений дух, хоч мізок спрацьований, перевтомлений, просив, щоб дати йому ще хвилинку відпочинку, — невідома сила, що переслідувала його вже від довшого часу, почала ворухитися в його душі.

Перевтомлений, вибитий з сил моральними стражданнями, лежить, як колода. Життя в нього не достукався б, крові б не дорізався... А тут зненацька заворухиться в мізку докучлива думка, прокинеться влізливе почування, і вже безтямні игрища, очайдушні перегони по всіх нервах, по всіх комірчинах, закутинах мізку. Счиняється буря в його душі, хоч тіло іще сонне, не порушне.

Лежить із заплющеними очима, не ворухнеться, тільки чує, як щось хвилюється в ньому, шарпає, проти його волі, нерви, розриває безмилосердно невігосні ще рани його душі. Насміхається з його безсилля, із його немочі.

Під напором тієї невідомої сили він розплющує очі. Розкриває їх насилу. Повіки

ще раз сціплюються, западають. Заплющує знов очі і знову щось заставляє його розкрити їх. Протирає насилу повіки і ось неждано з неясних бажань, непевних почувань вилонюється скристалізована вже думка: „вставай!“

Таке сильне воно — те „вставай“, могутнє, так рішуче наказує йому, що він не всплі вже думати пощо, нащо; не оглядається, чи пора вже, не розбірається в тому, чи не краще було б іще полежати якої пів годинки. Схоплюється, вмивається, одягається... І все те робить нервово, покванно, на розказ уже инчої думки: „іди швидче!“...

Тепер уже певний того, що знає, пощо має йти. Знає, що дожидається його там... Мусить іти на університет, повинен застати у портієра лист, той, що звичайно, — у великій синій або зеленій куверті... І ось, коли згадав про нього, де не дівається його певність! Чи справді застане?

„Застане, застане“, — шепче одна думка, потішає його. А сотки инчих насміхаються з нього, регочуться...

„А вчора не був певний, що застанеш? А позавчора, а тиждень тому назад?“...

Певність, з якою проснувся, що лист мусить бути, починає покидати його. Лишається вже тільки цікавість, чи справді знову не буде? Чи це можливе, щоб і сьогодні не було?

І миттю її цікавість його щезає і в душу вкорінюється нова певність, що листу рішучо не буде!...

Обхоплює його страшна досада. Він ловить за капелюх і вилітає без пам'яті з хати.

*

На вулиці обвіяв його подув свіжого повітря. Схвильовані нерви почали заспокоюватися. Кидає оком на годинник — трохи ще за рано. Але вертатися вже не буде. Зрештою може раніш прийде листonos, він зараз перечитає той дождиданий із тугою лист, дізнається всієї правди. Нарешті дізнається, що діється з нею, чому вона не пише, чому не вертається? Що сталося такого?

Віїхала вже більш, як місяць. Мала незабаром вернутися. Він дождидався спокійно. Наказували одно одного, щоб писати до себе що-дня. Він пише і пише... а вона від двох тижнів ні словечком не обзивається.

Сьогодні, як раз, два тижні, як він дістав останній лист, сухий, холодний. Відтоді всі його письма, що їх вислав день-у-день, оставались без відповіді.

Але вчорашнє, то хіба не може проминути без вражіння? — подумав.

*

Відписала, оправдалася недугою, а може занята була, роботи багато тепер, як раз, тепер...

Кохана! Чого ж вона мовчала так довго? Хіба ж не знала, як болюче він страждає? Мусіла аж ждати на вчорашні його ридання, стогнання його роспуки?

Ах, як він подякує їй сьогодні за той її листок, перепрошувати стане за вчорашні слова-зойки зболілої душі! По правді він не знає, за що перепрошувати треба, на всякий випадок за лист учорашній, за його зміст, за форму, бо слів не тямить окремих, не пам'ятає навіть і змісту. Писав, що пліло з серця, змалював їй стан своєї душі, відтворював... І післав, не приглянувшись до нього навіть ближче. Мусіло там бути багато дечого, за що треба би перепрошувати.

Але він перепросить за все, благатиме пробачення, як прохав-благав уже не раз! І вона пробачить, забуде і — знову згода настане між ними.

Певність, що лист уже дожидається його, повернула йому спокій. Почав уявляти собі зміст того листу, читав навіть окремі слова, читав, як тепло його вітала, як щиро-сердечно прощалася з ним до завтра!... кохана!...

Вже майже не цікавився змістом сьогоднішнього листу. Хотів тільки ще поди-

вигися на те її письмо, бажав провiрити, оскiльки правдиво вiн вiдчув змiст її писання.

iшов швидкою ходою. Почав уже далi бiгти без пам'ятi, без вiддиху. На унiверситет влетiв задиханий, зiпрiлий. Коли мав проiти вже тiльки сходи, звiльнив бiгу. Був певний, що лист є, хотiв тепер вiдсунути як найдалi читання його.

„Терпцю, — вмовляє себе, — терпцю учися. Так, помалу... Раз, два, три... поважно... Висапайся, одiтхни! Лист перечитаєш iще, а чим пiзнiше, тим краще. Менче пiсля того нудьгуватимеш до завтра“.

iшов помалу. Вiддихав повними грудьми. Приходив до сил.

„Так... а тепер зараз побачиш його, розiрвеш нервово куверту, перелетиш очима, або кинеш оком на початок i кiнець, а потiм станеш роскошуватися ним. Ну, вiдчиняй дверi!“

Одчиняє. Ще два ступiнi i вiн стане перед чорною таблицею. Перечитає своє назвище, пiде до портiєра по лист.

Коло таблицi стоїть гурток товаришiв. Вiтається з ними. Розмовляє. Хочє як найдалi вiдсунути хвилину радощiв.

Коли цей i той пiшов уже, кидає i вiн оком на таблицю.

Зiдлива усiмшка викривлює йому уста

Ноги починають хилитися, руки дріжать. Усією силою здержується, щоб не впасти на землю.

— Таки нема! І чому?...

*

Не пробує відповісти на це питання. Взагалі не думає ні про що. Тільки чує, що голова йому важить, а в мізку, як би в кузні гримає сотня молотів.

Іде до викладової залі. Сідає в останню лавку й схиляє голову на долоні. Чує якийсь одноманітний голос, не розуміє слів, не то, щоб за думкою міг стежити.

Так йому все байдуже. Такій став до всього апатичний...

Зненацька виринає перед його очима великий сніп лист. На ньому адреса написана попсованим скорим почерком. Дивиться на нього. Приглядається до нього з усіх боків. Не знає, чи розпечатати, чи бавитися ще хвилину непевністю, що ховається під цією кувертою.

Розпечатат!

Стрепенувся на всьому тілі. Нервова дрож пробігла йому від голови до стіп. Ноги скорчилися судорожно під лавкою, піднесли її, руки справилися вже в сторону волосся, але

він спинив їх. Не допустив. І вони опали безсило на лавку.

Згадав ту хвилю, коли дістав останній лист, холодний, сухий, байдужий. І в серці в нього застогло гірко. Написав до неї лагідну відповідь, як звичайно. Тільки при кінці поспитав, чому такий холод віяв з її письма.

А потім уже написав в-друге іще спокійніше, вже ледви пробивався легкий закид — чому нічого не пише?

А далі спокій його щез... З його листів віяв уже жаль, продирався нервовий розстрій. Далі страшна роспука... болюча, безнадійна... А від неї ані слова не вчув...

А за останнім разом попав у дикій шал! Не міг уже задержати рівноваги. Писав — не знає що! Душа його то стогнала, то знов кричала з надмірного болю, то ревіла з роспуки, а то нарешті стала насміхатися. Сміялася з нього самого, з неї, з усього насміхалася... Усе, що діялося в ньому, що кипіло в його душі під той час, відбилося в його листі.

А потім він заспокоївся, стратив свідомість почуття тодішнього стану своєї душі, затратив ясність того, як саме його душа відбилася в листі, в якому вигляді розкрилася перед очима його коханої...

Коханої?...

Ха, ха, ха! Коханої...

Він отямився. Їдкий настрій покинув його. Почав оправдувати цю дівчину, благав у душі пробачення. Як він перепрошував її, як благав! Коли б міг побачити її тепер, упав би перед нею навколішки, немов перед богинею, молився б до неї...

Як міг він писати так до неї? Ні, мусить перепросити її, мусить благати пробачення.

І забрався писати знову лист. Зразу такий спокійний, лагідний... Та, чим далі, став дратувати себе, почав попадати у нервовий розстрій, ізнов стогнав, ридав...

Ні, так уже не хоче. Так не писатиме.

Дере лист, встає, виходить із залі, проходить по коридорі, закурює папіроску.

Спокій вертає йому помалу знову. Він відзискує рівновагу, рішається на все найгірше. Каже собі: однаково, — нехай діється, що хоче!... Нервовий розстрій переходить у спокій. Що більше, — байдужність обхоплює його, резигнація.

Коли вернувся знов у залю і став писати новий лист, він виходить уже зовсім спокійний. Трохи навіть за холодний. Не пробивається вже з нього скигління його душі. Взагалі душі каже мовчати. Замовкнути мусить теж його чуття! Крізь лист промовляє тільки холодний розум; може так його спокій збентежить її. Тим більше, що їй не питається навіть, що діється з нею, чому

вона мовчить? Пише про буденні речі. Згадує, що працює, як звичайно. Запитує, коли думає вертати до Львова. І ніби то не задля нього. Його це не цікавить. Але так узагалі — на виклади. Багато стратить.

Скінчив писати. Починає слухати викладу. Не може зацікавитися. Взагалі, відколи вона поїхала, він дуже мало скористав. Не може працювати. Не всилі зібрати свої думки.

Сам не стямлюється, коли перестає слухати викладу, підпирається руками і дивиться у вікно.

Час минає. Чує, як бє на годиннику якась година... три чверти, чує, як бє одинадцята... Коли прогомоніли останні удари годинника, стрівожився. Коло нього почала розсідатися докучлива нудьга. Як йому скучно, як йому помалу минає сьогодні час. Ні, він не всидить на викладах, мусить забратися, піде пройтися. Свіже повітря заспокоїть його розстроєні нерви, приведе зболілу душу до рівноваги.

Виходить. На розі сусідньої кам'яниці є почтова скринька. Кидає до неї лист.

*

І в ту ж мить, як кинув лист у скриньку, почав жалувати сильно свого вчинку.

Такий холодний, байдужний лист! Як він міг поважитися написати його, як смів післати його! Не знає, що діється з нею, і пише так, як би йому не залежало на ній ні крихітки.

Нова думка стріляє йому до голови, страшна, розпучна: вона недужа, перестудилася, лежить і ворухнутися не всмілі, не то писати до нього! А він мучить її. Він виписує їй трохи не грубости; сьогодні пише, як би ледви зналися.

Вертає до поштової скриньки, стає перед нею, роздумує, як би дістати назад цей нещасний свій лист.

Пробує, чи упав до середини? Упав. Дивиться, коли вибірають листи? О дванадцятій. За годину. Так, за годину верне сюди, буде ждати і прохатиме...

Посміхнувся.

Чи ж це можливе? Хіба ж можуть повернути йому лист? А хоч би й подав адресу, хоч би й виказався тим самим почерком письма, хіба ж їх це обходить?

Стоїть так іще хвилину, безрадний; не може рішитися ні на що. Стоїть без думки, без пляну ніякого!

Годинник вибив пів до дванадцятої. За пів години виїмуть лист. Потяг відходить о другій. І ще сьогодні ввечері вона дістане його. Убе її.

Бачить, як вона лежить у ліжку, бліда, ледви притомна. Дожидається листоноса, щоб приніс їй звістку від нього. Розриває куверту, виймає лист... читає і не дочитує. Голова опадає на подушки, лист вилітає з рук, падає на землю. Упав, зашелестів, а в її мізку прірвалася остання струна, зболіла душа застогнала.

І тільки жаль нестримній вона чує до нього, як міг не відгадати, що діється з нею, не зрозуміти її мовчанки. Як, замість прилетіти на крилах, потішити її, підтримати у хворобі своєю появою, він дратує її своєю роспукою, болем, обуренням, добиває своїм холодом, байдужністю своєю.

Почуває, що завдав їй душі страшний біль. Цього удару не поправить нічим. Вона не пробачить йому ніколи такого вчинку, а як би її пробачила, не позбудеться ніколи свого розбільного жалю.

Ніколи... ніколи...

Ах, що він зробив! Вона хвора... А він її так нелюдяно дратує...

Його біль тим страшніший, що певність про її недугу починає в його душі кріпшати. Почуття того, що сьогоднішній лист застане її хворою, немічною, — доводить його до роспуки. Прочитає і замість обуритися, посварити на нього, прогнати його від себе, вона запрє біль у душі, не дозволить йому відчутти,

який жалі її серце розриває. А може її не матиме нагоди і сили, щоб йому світі біль показати.

Починає гидувати собою. Як міг так кидати в лице грубости хворій, немічній дівчині, як посмів зморозити льодом баїдужности свою кохану в хвилині, коли вона лежить прикована до ліжка недугою.

Коли бореться між життям і смертю, — скінчив його думки якийсь дикий, зідливій голос, що заскреготав у нього в душі.

І він уже стратив до останку силу панування над собою. Почали в нього прокидатися різні почування: то безмежної туги, то шалу невгамованого, то злоби їдкої, насміху. Стрепенувся, як у лихорадці. Стогнав, то сміявся, гнав, як навіжений, то знов ставав і стояв довго, довго, не знав, куди іде, пощо, за чим, не тямив, що спинає його, не панував над своїми думками, над розхитаними нервами.

Помалу почав приходити до свідомости. Зрозумів уже, що вона безвихідно хвора. Застудилася, грудна недуга... Вона лежить і дихає останками життя, яке що-мить втікає з її грудей. Насилу вона хоче затримати його ще при собі. Ще хвилину, ще хвилинку, ще... Її мовчанка спровадить його до неї. І вона спинить на ньому свої розкохані очі, поцілує його спаленими устами, поглядом

лагідним пригорне до себе. Його імя вимовлять в останнє її уста, її око в останнє спочине на ньому.

Вона дожидається його з тугою, жде цілими годинами по приїзді кожного потягу. А години минають і її роспука береться і жах лячний здавлює її душу, що ось година, ось хвилинка іще, і вже запізно буде, ледви, чи діждеться.

Він уже не думає ні про що, як тільки, що їде зараз до неї. Їде просто на станцію залізниці. Побачиться ще сьогодні з нею, здійснить її бажання: гляне очима своїми на неї, осолодить...

...останні хвили її життя.

А потім?

Не стало в нього сили йти далі. Ще хвилинка і — впаде. Насилу підтримується, поборює свою неміч, ослаблення. Підходить до повозки, сідає.

*

Клониться бездушно на спинку; покидають його думки, страждання...

Повозка торохтить по брукованій вулиці. Приголомшує його на хвилину. Щось дивне діється з ним, що саме — не може збагнути.

Помалу починає вертати до нього свідомість. Пригадує собі, що їде на станцію

залізниці, що незабаром буде біля неї, що має закрити її очі...

І бачить її, як вона лежить уже в труні, уся в білому, а на голові в неї зеленій вінець із мірту і довгий, сніжно-білий серпанок. На чолі спливає, лице вкриває: ясне, янгольське! Уста в неї бліді, усміхнені... Дивляться на нього і благословляють його. Здається йому, що вони надяють його до себе, кличуть у далеку дорогу:

„Ходи, коханий, зо мною у ті країни щастя, забуття вічного, де ні плачу людського, ні стогонів, ні журби ніякої. Де вічний спокій, тиша...“

Чарують його її уста. Він спинить на них свої очі і щось здавить його в горлі. У грудях прірветься натягнена струна і вирветься з них грізна течія болю, підійде до горла, захопить його... А далі як не бухнуть сльози, як не залунає рев невгамований, нестримний...

Його голова вдаряє до труни, клониться на ступіні і він припадає до землі і лежить і головою товче до помосту... а з очей кров не сльози сипляться, а з грудей зойки не плач добувається.

І знову підводиться і стає біля домовини і потопає своїми очима в її постаті: ніжній, лагідній, добрячій. Впивається в неї своїм зором, насичує свої очі її виглядом, хотів би навіки викувати-вирізьбити в своїй душі

кожній рис її тіла, закріпити кожніську лінію її лиця, очей, голови...

У ту ж мить морозить його думка одчаю: не довго! не довго!... Ще годин скільки, ще скільки хвилин...

А час минає. Раз-у-раз ближче до кінця.

Останнє цілування. Зібралася вся її рідня і він стоїть у тому гурткові. Хату залягає глуха тиша. На лицах присутніх відбивається смертельний жах, всі дивляться — одні на одних, а всякий пильнує, щоб ніхто не заглянув у його очі. До горла підступає біль важкий із серця, і ніхто не може відважитися скинути камінь з грудей, дати волю сльозам, щоб пліли, серцеві — щоб стогнало-ридало-розщибалося.

Нарешті сивий батько не видержав довше. За весь час він був найбільш спокійний, давив увесь біль у грудях. А тепер — як не прірвуться натягнені струни, як не потріскають напружені нерви, як не піллються сліз потоки... А зойк — як не вирветься з грудей, невгамований, розбільний.

Припав старенький до рук її — і тільки два звуки повторяли його уста:

„Донечко моя, дитинко кохана...“

Далі її мати і сестри як не припадуть до неї, як не заголосять...

Він стоїть під стіною її дивиться на неї з виразом безкрайої туги. Забуває, що ді-

ється біля нього. Затратив свідомість того, що це остання хвилинка, що в ту ж мить її закриють, заслонять, заховають навіки!...

Тільки бачить її сніжно-біле лице. І лагідність її лица спливає в його душу. Стає зовсім спокійний. Дивиться в її заплющені очі, на її волос, розвіяний легенько, на її усміхнені солодко уста...

І в ту ж мить голова його починає хитатися, в мізку лопотять гучні удари... Сотки молотів гремлять у ньому і гомін глухий несеться від ударів цих!...

Світ кружляє перед ним, в очах темніє — все западається довкола і він падає, летить, провалюється в чорну безодню, глуху, понуру. І тільки гromи лопотять у віддалі і свист розсатанілої бурі й лоскоти торощених велетнів-дерев, ломоти скель віковичних.

А на дні провалля череп його розбивається, і мізок розсипається на всі боки.

Розкриває очі. Він гатить-торощить головою до краю її домовини, руками собі в горло вривається, здавлює його.

І чує, як помалу вмовкають стогони, втихає гамір. Біля нього збирається вся рідня, заспокоює його.

*

Аж ось щезають примари.

Він отямлюється і чує, як до його мізку

залітають понурі, гробові згуки військової музики. Повернув голову і його очі спинилися на невеличкому вояцькому похороні. Трохи не зомлів із жаху. Так його налякала ця картина. А музики плачуть... ридають.

Кричить на візника: „хутче! скоріш...“, тремтить на всьому тілі. Уже минає цей похоронний похід, а ще не може позбутися свого страху, не всілі прогнати від себе распучних, глухих тонів похоронного маршу. Голова звертається мимохіть назад. Нема нічого. Похід завернув у бічну вулицю. Позад нього, перед ним, довкола нього кипить життя, гарне, веселе, бистре... А в його душі гробові грають згуки, похоронні пісні лунають.

Хутче, хутче! — шепочуть його уста, — хутче... — благає розранена, зболіла душа його.

Візник спинив коні перед станцією, він біжить до каси. Летить і наглиць себе. І знає, що до відходу потягу ще чимало часу, а внутрішня, потайна сила квапить його: хутче, боржій!...

Приходить. Година часу. Більш, ніж година. Не хоче вірити своїм очам, вшіймає годинник, порівнює його із залізничним. Додає, віднімає: година і ще хвилин кілька-надцять. Ще не віриться йому. Придержує вказівки пальцями і ще раз числить.

А далі залишає думати над цим, бере білет, і йде до ядальні.

*

Людей сила. Вони дратують його. І ті, що вештаються, нервують його, і ті що сидять спокійно, виводять його з рівноваги. Веселі лица, посміхнені... Скрізь чуються оживлені розмови.

Походив хвилинку, а потім сів і прислухається мимохіть до бесіди своїх сусідів. Чує виразно кожне дзвінке слово, чує регіт їх веселій — здається йому, що та їх балачка цікавить його... Нарешті бачить, що не розуміє, про що вони говорять, не бачить у їх розмові причини до сміху; далі сміх цей дратує його — він одвертається від них і вже вони йому не цікаві.

Його очі звернулися в инчий бік і в ту ж мить мізок знайшов собі нову працю. Побачив на столі футерал скрипки. Дивиться на нього і знає, що в ньому захована скрипка, але намагається нагадати собі щось, висилує свої думки...

Згадав...

Як чудово друг його грав... його скрипка плакала, стогнала. Він слухав гри свого друга, а його нерви грали, душа вилітала

у безвісти. За згуками тієї скрипки летіла, тужлива, розспівана душа. І як їй добре було, як розкішно... яких дивних почувань зазнавав він, слухаючи тої гри раз розбурханої, свобідної, раз чарівно-тужливої, далекої-безкрайої...

Бідний...

Згадав його, як лежав на марах. Виски перестрілені, голова закрівавлена, а на лиці ясеній спокій змалювався.

Кинувся нервово, встав і почав ходити гострою ходою по ядальні. Раз-у-раз швидче, в-одно завзятіще.

А тої музика не сходить йому з очей. Починає тремтіти. До голови вдаряє сильний приплив крові, лице паленіє.

Війшов. Випив духом склянку пива. Прохолодився трохи. Сідає край столу й починає бубнити по ньому пальцями.

Глухо заторохтіли його пальці. Бубонить далі і вслухується в цей гомін. І чує, як він переходить помалу в знайомі йому звуки, повільні-глухі, що немов би з безодні добуваються. Вслухується в них уважливо, напружує всі чуття, потопає в цих трівожних тонах усією душею... Глухий гомін військового бубна... А далі... повільні тихі, придавлені голоси. Дивно лагідно спливають на його душу, родять у ній почуття спокою... Упоюється ними, ловить їх... А звуки ті з ла-

гідних, придавлених, стають чим раз голосніші, зриваються в величню пісню жалю грізного, роспуки...

Вилонюються перед ним тони похоронного маршу, вириває перед очима його душі сумний похід... чорна домовина... скілька рядів жовнярів. Ідуть помалу, пригнобленою ходою... А за домовиною дрібоче старенька мати небіячка, її ревно-жалібно голосить... На лиці її, хоч як воно в смуток поринуло, хоч болем безмірним прибите, ясніє щасливий вираз... З якою парадом її син іде до могили, а музики як ревне за ним плачуть... І вона заплакала-заридала під голос похоронних згуків, заголосила щиро з душі.

Помалу все розпливається, щезає в безвістях... Німіють згукі маршу, блідніють постаті неясні, все розсувається... Тільки не сходить йому з очей стара мати, не втихають голосні її ридання.

Помалу не стямлюється, як і ця остання постать блідніє, меншає, як він бачить її чим раз слабше, як нарешті тратить її зовсім з очей.

І знову він сам, — без життя, без думок, без чуття ніякого.

Сидить так довго, довго...

Зненацька вдаряє в нього одноманітний голос. Слухає його. Той голос дратує його.

Хотів би прогнати його від свого уха. Не всилі. Починає дожидатися, щоб перегомонів.

Прогомонів. Від початку до кінця однаковий: без життя, без душі.

Зрозумів його настільки, що пора вже сідати до потягу. Встав і виїшов хиткою ходою із ядальні.

*

Подув свіжого повітря протверезив його трохи. Стояв перед потягом та роззирався. Народ глотиться, переганяється. Одні летять наперед одних, потручують. Чого? Пощо? Адже ще часу доволі.

А далі стало опорожнюватися вже коло возів. До нього наближається кондуктор. Проходить біля нього із запитом у погляді:

„Ідете?“ ...

Він зрозумів цей погляд, не ждав уже на запитання. Кондуктор прискорив ходу, зачинив одні двері переднього возу, другі, вже має зачинити й двері, що перед ними він стояв. Його обхопив острах. Жахнувся, щоб потяг не рушив. Не надумується, скаче до дверей і миттю опиняється у возі.

Сідає.

Від заднього вагону розітнувся перший сигнал. Відповів йому другий уже ближче,

третій вже на противному боці. Чує свист машини. Потяг заколихався.

Аж тут де не зродиться в його душі непевність: чи добре він їде? Чи всів до відповідного потягу.

— До Львова? — питається свого сусіда.

— Що?...

— До Львова їдемо?

— Ні, до...

Не дав йому докінчити.

— Що?... — кричить. — Ні?...

Ловить за капелюх. Та чує, що ноги омлівають під ним. Зараз упаде. А потяг уже в руху. Вся небезпека становища стає йому вмить перед очима. Відобеться від станції. Втратить потяг. І не буде там сьогодні, не буде.

— До Станиславова, — чує позад себе. — Ми ж виїхали із Львова...

Як стоїть — падає на лавку. Голова тріскає від яху. Живчики скачуть. Сили покинули його зовсім.

Ото ж він добре їде.

І чує, як камінь спадає йому з серця і разом останки сил покидають його тіло. На запити, якими його обепнано, куди їде, відповідає механічно:

— Добре їду, до Станиславова.

Лягає на лавку, підсуває собі скіряну подушечку під голову й лежить без виразу.

Чує тільки рівномірні удари коліс возу, чує сопіт машини...

А згодом освоюється її із цим. Вдивлений у вікно, лежить бездушно, не приймаючи ніяких вражень. Аж ось впадає йому в очі телеграфічний стовп, далі її дроти запримічує, бачить, як вони раз підносяться, раз ізнов спадають. Починає перечислювати дроти. Зразу йде йому ця робота пиняво. Не може дійти з нею до ладу. Від кожного стовпа підносяться вони вгору і опадають при найближчому. Але не опадають аж так, щоб міг їх усі перечислити. Не може зловити вершка стовпа.

Нарешті її це пощастило йому. Перечислив дроти її відітхнув лекше.

Вмить нова думка стрілила йому до голови: скільки він начислить від одного стовпа до другого? Начислив — „девять“. А далі?... Числить — і вважає, щоб начислити знов девять, тільки девять. Його мізок працює тільки над тим, щоб не похибнутися, щоб не перечислитися.

Нарешті її це знудило його. Відвернувся з нехиттю од вікна її вдивився у стелю возу.

І зачалися для нього довгі хвилини повного отупіння. Лежить і думки ніякої не думає. І так йому з цим добре!

Де-коли тільки почується сильніший удар у мізку, то знов, як би якась вага налягла на нього. А далі знову безмежна порожнеча.

Лежить так довго... довго...

Світло у возі змінюється. Із ясного перейшло в темне, і помалу починає приймати тіни темно-зеленої барви.

Віхали в ліс.

Підвівся, присунувся до вікна й почав вдивлятися в зелені дерева, що мигали йому перед очима.

Із глибини лісу віяв холод, розпливалася свіжість. Повійнуло й на нього цею свіжістю — і його нерви почали тремтіти. Потонув усією душею в гущавині лісу, впивався його пахощами, дихав його ясною зеленню.

На його душу налягла туга, глибока, нічим незаспокоєна, не втихомирена нічим, вічно нова туга! Не в-перше зазнав її і чув це, що вона не проміне в нього ніколи. Тужлив, немов за чимось страченим, чого відшукати вже не зможе ніколи.

Хвилини скільки він роскопувався милім холодком лісу. Потонув у ньому всією своєю душею. Забуття в ньому знайшов. Дозволив захопити себе чарові цих свіжих хвиль повітря, барв і тіней, що заломлювалися в-одно, виринаючи раз-по-раз на тлі пнчої, що раз то нової барви. Вслухався в шум дерев мильний, що дратував його розкішно. Опянів увесь.

Та це трівало тільки хвилинку. Почав помалу отрясатися.

І вже не туга, не упоєння, тільки біль, злість, жаль захоплювали його.

У цьому свіжому подихові лісу відчував жару-спеку стухлого міського повітря, у холоді вохкому лісової глушини, у тілї роскїшній — дошкулювання сонця, у шумі-шепотї лїстя дерев, у таємничїй їх розмові-розгаморї причувалися йому львівські вуличні верески, які там ніколи не вгавали.

Гра контрастів, що росла-крїпшала, ведучи з собою силу свіжих, сильних союзників, обезсилювала його. Підпер голову долонею, вдивився німо в зелену темняву лісу.

А потяг летить далі і далі...

Його очі суваються, ховзаються по тому морі зелені, гри барв, игри світла її тіней — пливуть безвиразні, імлюю заслонені.

Далі її ліс скінчився і вони вїхали поміж ріжнобарвні ниви.

Знову його око знайшло личу поживу. Здорову, свіжу — милній спогад минулого. Колись ганявся він по таких нивах — від до-світку до пізньої ночі. Роскошувався... А сьогодні дивиться на все те, і воно таке йому знайоме, а враз таке чуже, далеке від нього...

Опер руку на раму вікна і слідкує з жалем за тими ріжними-преріжними картинами, що міняються перед його очима.

Перед ним вал залізничного насипу, зарослій травною... З цього боку вузький шма-

ток землі, що її засадив будник, з того боку людські поля... А барви на них міняються: раз зелена, то жовта, червона... темніщі, ясніщі...

Он, на тій нивці жита вразив його око вижатиї шматочок і полукінок на ньому — самітний, одинокий... Свіжа стерня не вспіла ще вкритися буйною зеленню.

Тепер на ясно-зеленій сіножаті спиняється його зір, на темних тінях, що, немов квітки, розстелюються попід дерева: сироти серед розлогих нив.

Помалу зарисовується дрібний луг у віддалі. Думав стрілити сердешний понад ниви, та так і завагався, чи вибиватись йому понад трави-збіжжя... Приклонив коліна до землі, головою похилився, і так замлів. Не судилося йому шуміти бундючно у бистрих хвилях буйного повітря, не довелося гратися свobodно з високими подувами вітрів, не ялося шелестами трепети насміхатися з сіренького приземельного збіжжя...

Не довелося...

Замлів сердешний і дримає понуро. А вітрець віття його до сну вколпсує, дримотою його обсновує.

І дримає старий. І навіває дримоту на всякого, що задивиться на нього...

Потяг переїздить поуз село. Вулицею йде гурток людей, веселих, безжурних. Із гурту вирізняється пара молодих і дружби та дружки. Він дивиться на них, на цю весільну дружину її усміхається байдужно. У його мізку починає ворухнитись якесь чуття, але він не усвідомлює собі ще поки-що цього.

Аж коли стратив з очей і цей гурт весільний і село, коли стали затиратися в його уяві ті свободні лиця, їх веселі співи-гомони, — його душа спинилася на шепотах солодких, на чарівних півслівцях, на обіймах гарячих, палких.

„Яка я щаслива, як мені добре з тобою“, — шепочуть її уста.

„Добре тобі?“

„Добре, добре, так добре...“

„Кохана моя!“

„Що?... що?...“

„Кохана...“

„Що...“

І пригорталась до нього кріпко. Прилипла вся до нього, а її очі впивалися в його душу і піли з неї кохання, краплина за краплиною, до останнього віддиху його...

„Кохана моя...“

„Твоя, твоя, душею її тілом, вся твоя, твоя...“

„Дружина моя солодка...“

„Дружина...“

І слів уже більше не було між ними. Німа велася далі розмова. Розмова розбурханпх нервів, розколисаного чуття, сердець розкоханих, таємничча, чарівна, величчя...

„Заяживемо вкупі, будемо такі щасливі, правда, кохана?...“

„Так, правда...“

„І ніхто не закаламутить того нашого щастя?“

„Ніхто, ніхто...“

„Ніколи?...“

„Ні...“

І знову довгі хвилини мовчанки. Тільки віддих її уриваний чує він на своєму лиці, дотик гарячих її уст на устах своїх, а лице її розпалене искрами вогню обсіпає його... в обіймах розкішних вона мліє-вмліває...

То ось її постать немов би щезла. Неначе б відтрутила її чиясь могутня рука. Він стрепенувся усім тілом, метнув головою — що це?

Потяг спинився. Кондуктор викликав назву станції. І неначе б тисячі громів злопотіли коло нього, неначе б тисячні блискавиці роздерли грубу пільму ночі, немов би потрясла ним електрична течія... Схоплюється. Вискакує непритомний із потягу, перелітає крізь станцію, сідає до повозки.

Гонить.

Переживає іще раз в одній хвилині все

те, що передумав, перестраждав сьогодні. І лист, і хворобу її, і похорон, військовий похорон, а далі весілля, гучне сільське весілля — все те стає йому перед очі. А його уста накликають на візника, щоб квапився. Всім своїм тілом підноситься раз-по-раз, немов би тим способом міг допомгти коням, щоб швидче довели його до ціли.

Коли віхав у місто, здавлює віддих у грудях, водить німо й непевно очима по мурах. Шукає за посмертними картками. Усі вони старі, пожовкли від сонця.

Самі чужі імена пересовуються перед його очима, душа його легше дихає, що-раз спокійніше при кожній дальшій наріжній кам'яниці.

А коні летять. Гомін коліс приголомшує його, а туман куряви вкриває грубою верствою його легкі.

Вже її хату бачить. Ще тільки хвилина і повозка спиняється.

Типа довкола. Усе тут по старому, ніщо не змінилось.

Добігає до дверей, ловить за клямку, сіпає нею нервово.

Відчинив.

Вона стоїть, його царівна, перед зеркалом і волосся причісує. Гожа, румяна...

— Ах, ти... а я спала, бач, по обіді.

Підходить до неї несміло й очей відвести

не вспі. А в серці то радощі родяться, то жаль глибокий прокидається.

— Що ж тобі? Чого дивишся так на мене?

— Чому ти не писала так довго?

— Не гнівайся, пробач, не могла, хвилинки часу не мала вільного. Не гнівався, правда?

Він чує, як важкий камінь спадає йому з серця. Ніжне тепло розпливається по всьому тілі. Щезає смуток з його лица, воно розяснюється спокоєм, — щастям любови сяє. А голос його розніжується лагідний, м'який...

— Чи ж міг би я гніватися на тебе, на свою кохану, на своє щастя?...

— Недобреньке, правда?

— Добреньке, добреньке, золоте моє!

І обіймив її.

А вона її волосся не сплітала вже, тільки розпустила його, розвіяла її головку пригорнула до його грудей, та руки на шиї сплела.

Він цілував її уста, лице, очі, її шовковий волос.

Спянілий од щастя...

ІРЕНА ОЛЕНСЬКА

Сиділи в дивному та чудному настрої.

Пані Ірена курила папіроску одну за одною, курила в нервовому роздратуванні. Густі клуби диму блукалися довкола її голови, спліталися з буйним, трохи розхристанним волоссям, надавали ще більшої принади його недбалому розвіянню.

Зпід її брів вилітали в ряди-годи вогні-блискавки — одні розспалися в вечірніх сумраках кімнатного світла, одні громом вдарили Михайла, до безпам'яті з думок його збивали, то чарами принади оп'янювали-голубили — одні стрілою серце Лесі пронизували.

Бо Михайло ні раз не робив уже сьогодні на Лесю вражіння людини, що не далі, як за місяць, стане її дружиною. Звичайно, було, поважній, спокійній — попадав сьогодні в розсіяння, бентежився під впливом поглядів пані Ірени, звертався до цієї чужої особи з більшою уважливістю, ніж до Лесі.

І це вже не в-перше. Оце вона, було, вже не раз в останні часи помічала.

І брала її з-за того двічі досада: раз за себе, за ображену свою гідність, а ще більш за нього, за того, що до ніг Ірені стелився на те, щоб легковажила вона його, щоб на-

сміхалася з нього, коли на самоті з Лесею оставалася.

У Лесі серце краялося.

Вона ж ніколи не завидувала Ірені її щастя; не завидувала, коли її товаришка віддавалася, коли зажила родинним життям. А як те щастя розвіватись почало, Лесея розважувала її в годину смутку, в хвилину розпуки піддержувала, надії додавала.

Розлетілося. Вони знов зажили вкупі.

І як колись перед двома роками Лесея була свідком любовного раювання Ірени, так пані Ірені довелось тепер слухати щебетання подруги Лесі.

Та далеко не однакові були вони в ту і в цю пору. Молода Лесея, дожидаючися тоді своєї черги, раділа щастям Ірени; перед очима душі Ірени блукало тепер блудом зломане її життя, а її серце, наповнене отрутою, — то глумом насміхалося, то обкипало злобою, то заздрістю розгорювалося.

Розуміла біль її душі Лесея. На поглум подруги посміхалася добряче, вибухів злоби не чула, не розуміла, і тільки останні прояви заздрости заскочили її неждано, стривожитись заставили.

Ірена, що спершу смутком покривала своє лице, в жалях та сльозах розпливалася, стала тепер нервова, попадала в вибухи істеричного сміху, то невтишного плачу.

І тільки в товаристві Михайла ставала то говірка, то задумлива, раз колола його докірливими словами, раз мигувала чарівними поглядами... Як рибалка рибі принаду, кидала йому в очі чари свого тіла, розпалювала жадобу роскоші.

Стривожена дивилася на все те Леся й не знала, де буде стрим тому лицянню Ірени. Вона вмовляла в себе, що це не так, як її вбачається, впевняла себе, що її обдурюють власні очі й уха, але дійсність говорила що инче: показувала їй, що Михайло чим раз більш цікавиться Іреною, раз-у-раз менше згадує про вінчання, що він майже не звертає вже уваги на неї.

Таку незавидну картину розкривала перед нею дійсність.

Між подругами почала виростати стіна, яка з кожною хвилиною, після кожної гостини Михайла розмежовувала світ їх почувань чим раз далі, в-одно глибше і глибше.

Всі троє розуміли важке становище. Неначе ждали на розв'язку болючих питань.

Леся пустилася на воду без весла і керми, поклала в човен зболіле своє серце і дожидалася, куди занесе її бистра хвиля. До якої мети? Щасливо донесе, чи розібе човен її життя?

Михайло погинався під вагою докорів, зобов'язань супроти Лесі, і, повен пристрасти,

ловив нишком затроєні стріли очей Ірени. Ловив їх у своє зранене серце і груди ними розривав.

А Ірена бавилася...

Її трівогою, його пристрасними поглядами...

І сміх її, як дзвін дзвінкий, над міру голосний, бентежив молодят, а сум її, як чорна ніч, нависав хмарою над їх щастям. А її доля гайворонням кракала над їх надіями.

Вони боялися її!

*

Сиділи сьогодні в чудному та дивному настрої.

Розмовляли про новини дня, про вражіння вчорашньої прем'єри (погляди Ірени й Михайла на диво дуже погоджувалися, і це дратувало Лесю без міри), врешті замовкли і попали в задуму.

Пані Ірена закурила ще одну папіроску.

— Чи не забагато вже на сьогодні? — поспитав уважливо Михайло.

Ірена тільки посміхнулася гірко і впилася в нього очима. Витримав її погляд, зморщив брови, визиваючи її глибоким хмарним зором, але мусів одірватися від неї, бо чув на собі погляд других очей, погляд роспуки повен, докору, жалю, тривоги. Ледви глянув на Олесю,

як вона схопилася з крісла і підійшла до фортепяну. Здавалося — спокійна, байдужа: тільки перлиста сльоза в її очах не могла перед ним заховатися.

Почала грати. Зпід її пальців виїшла сумна-пресумна імпровізація. Що душу розривала... Хотів уже встати і підійти до неї, заговорити, словами біль її душі заспокоїти, але поки ще встиг піти за поривом свого зворушеного чуття, попав під вплив перехресних огнів очей Ірени.

Зачалася гра блискавиць, німа, але завзята, повна жадоби перемоги...

Бажав спершу присмирити визовницю, хотів приневолити її, щоб скорилась у боротьбі і таким способом бодай сам перед собою в душі заступитися за покривджену Лесю. Та доля боротьби, замість перемогу йому дати, кинула його під ноги Ірені. Минула коротка хвилина і він стогнав, ридав, благав в Ірени...

Чого?

Любови? Шалу пристрасти? Помилування?

Далекій був від того, щоб означувати свої вчинки, почування душі своєї.

А Ірена?

Зпоза туманів диму проглядали крізь темряву вечора великі її очі, мов дві грани розжарені. Що говорили ті її очі — даремно було б дошукуватися. І вона далека була від того, щоб ставити собі такі питання.

Відчувала неприродну свою гру, невідповідну ролю. Чого вона хотіла? Бажала зладити свою злість по причині зломаного життя, шукала нагоди помститися. Чому, як раз, на Лесі, на Михайлові? Бо вони їй під ту пору навинулися? Чи може робила це, надумавши так? Не могла б дати відповіді.

Михайло був одним із перших мужчин, з якими зустрівся, відколи порвала всі звязки з чоловіком. Був першим, що з ним доводилось пересиджувати їй довше. Робив на неї вражіння молодця, що двох счислити не зможе. Смішив її його вигляд, його рухи, його засліплення в Лесі. Взагалі смішним видавався їй в ролі молодого. Не раз говорила про це з подругою. А найбільш смішили її ті наївно дитячі щебетання молодих сердець. Хотіла переконати Лесю, що нема йому що вірити. Що при першій нагоді повіється, як звиваються всі мужчини. Такий був її погляд. Нехай тільки до розуму прийде. Він же дівчак! В нього нема ні характеру, ні смаку, ні постійності.

Леся перечилася, ставала завзято його захищати, до плачу доходила. У таких хвилинах порішила Ірена розвіяти ту заслону, що обох обнувала, й причинитися до розяснення становища, та визволити Лесю з обіймів облуди. Чим скорше, тим краще. Зійдуть на шлях голої правди — нехай!

Будуть дивитися ясеними очима на світ і прояви життя. Перестануть обдурювати себе. І не доживуть колись гіркої хвилини розчарування. А порве почуття правди всі звязки поміж ними, — краще, щоб закінчили, поки ще зачалось, ніж щоб каліками тягли за собою поламану тачку життя.

І хоч як смішний та несимпатичний являвся Михайло Ірені — вона почала закидати на нього свої сіти. В добрій вірі, — щоб допомогти подрузі. Зустріла опір. Дивний, несподіваний. Подратована цим, станула до боротьби. Чим більш він нехтував її, тим дужче вона запалювалась, тим сильніше папірала на нього. Озлоблювалась. Зачалася між ними гра, в якій чим більш затрачувалось у Ірені почуття правдивої її ролі. Хучче, чим думалось, забула, які були її наміри супроти Лесі.

Вже тільки Михайла бачила перед собою, його упір, завзяття. А побороти їх — почало ставати її метою. Почала ставити йому перед очі всю силу своєї жіночої принади. І чим більш він попадав у заставлені сіти, тим дужче гралася ним Ірена: надила її відпишала. Оця играшка зробила своє. Як поспадистім містку — покотився Михайло в напрямку до Ірени.

Бували хвилі, коли вона отрясалася. Отямлювалась. Тікала з дому, як він мав

прийти, прохала Лесею, щоб ішла з ним із хати. Були це хвилини, коли приходила до памяти, до зрозуміння свого становища. Тоді вона почувала себе докраю нещасливою. Бачила своє зломане життя, попадала в тугу за родинним щастям, теплом подружнього життя. Тоді розуміла вона, що всі такі іграшки, такі жарти, флірти, залицяння — добрі на сьогодні, можливі для забиття часу, але даремні, коли йде про будуче щастя, далекі, щоб могли допомогти їй до зрівноваження життя. Тоді з усією силою ставав їй перед очима образ Івана Володимирича, одиної людини, що могла дати їй трівкіще родинне щастя. І тим більший жаль давив їй груди, чим більша була в неї певність, що він не веплі огріти її зболілого, змороженого серця, що він не зійдеться думками, почуваннями, бажаннями, стремліннями своїми на одній лінії з нею.

Як дуже вона страждала душею в такі розбільні хвилини!

Щоби затратити свідомість свого безвихідного становища, щоб злагодити гіркість своєї долі, вона кидалася з одного краю в другий. Тепер уже свідомо хотіла заступити постать Івана Володимирича новою — постаттю Михайла. Ловила життя хвилини. Гралася, бавилась, приковувала — то відпихала, наділа — то насміхалась.

Жадна побіди ждала, коли Михайло припаде їй до ніг — благатиме помилювання.

Кинулась у гру з усім цинізмом облудника, певна побіди загравала карту за картою. Стрівожила Лесю — застрашила Михайла.

Він відчував уже, що то дожидається його тепер.

Одначе боронитися задумав.

Признав себе переможеним, але хотів утікати перед своєю долею. Утікав перед соромом своїм.

І коли почув у душі сильнічій приплив пристрасти, і голова його почала кружляти в безсилому омлінні, він здобувся усією міццю духа, усією силою волі на завзятий опір. Підвівся з місця, отрясся зпід впливу зачарованого кола, і, виждавши на пригожу хвилину, підійшов до Лесі, подав їй мовчки руку, оправдуючися, що має діло в місті, та виїшов, ледви прощаючись з Іреною. Але дотик рук її, немов задержання його пальців, немов сильнічій устиск, довгий час переслідував на вулиці Михайла.

*

Леся далі виливала в згуках фортепяну болі своєї душі, Ірена далі вкривала себе туманами тютюневого диму.

Вона почувала себе вповницею распачі Лесі. Гра цієї дівчини стала виводити її з рівноваги.

— Довго будеш іще грати? — промовила перша.

— Дратує тебе це? Можу перестати.

І поки Ірена відповіла їй сяк або так, заперла трохи чи не заголосно фортепян і стала біля вікна.

Ірена здвигнула плечима і закурила нову папіроску.

— Здається, хочеш себе сьогодні зачадити і мене з собою.

— Стільки мого. Зрештою, коли боїшся про себе, одчини вікно. Як би я не курила, збожеволіла б із роздратування.

— А ти чого роздратована? — поспитала Лесея дуже досадно і впилася в подругу очима.

— Питаєшся іще? — відповіла Ірена з удалим спокоєм. — Дивитися, як граєшся людиною... Чоловік пішов від тебе, як строєний.

— Хіба ж тут я провинилася?

— Думаю, що не він.

— Не дуже заступайся за нього!

— Мушу заступатися. Це найгарніший під сонцем чоловік. Це людина, якій рівні я не бачила ще. І ти поводишся з ним так несправедливо. Він ні раз не заслуговує на таке твоє поводження.

Ірена була певна, що вірить у правду своїх слів.

— Яка заступниця знайшлася, — промовила розпалена Леся.

— Годі тобі гратися так невинною людиною.

— Можу тобі його відступити.

Сказала це спокійно, з відтінком іронії в голосі. Сказала це вельми досадно. Здавалося, розкрила цими словами всю таємницю серця усіх трьох, здерла безжалісно заслону з ран їх душі. Та Ірена не збентежилася цими словами. Вона промовила холодно, спокійно:

— Можеш бути певна, що коли б я була вільна, не вагалась би і хвилини.

Грань, полита водою, не скипить так парю, як спалахнуло гнівом і образою серце Лесі. Вона відплатила вкусливо.

— І скорше ще розійшлась би з ним, як із своїм чоловіком.

А потім докинула з натиском:

— Не штука то розбивати життя і щастя иншим. Але своє зложити в гармонію не так то легко. Треба бути людиною!

І поки Ірена спромоглася на відповідь, Леся покинула кімнату.

*

Темні тіни зарисовуються в кімнаті. Почало оживлюватися мертво царство. Фотелі заповнилися чудними постатями давніх мешканців цієї хати. Товпилися в них тіни тих, що переводили тут вигідно веселі й сумні хвилини, переживали щасливі й гіркі події. Засіли довкола столу старі предки Ірениного роду.

Сидить Ірена, дивиться з затаєним віддихом перед себе, глядить стрівожена на герці дивоглядних тіней, вслухується в їх розмови: свободні, веселі, жартливі, а то сумні, пригноблені; бачить вирази їх лиць...

Вже години зо дві мусіло минути, відколи Леся полишила її саму; вона не рушилася з місця. Сиділа, як закам'яніла. Переживала цілі роки свого життя — несвідома того, що їх переживає. От, так пересувалися перед уявою її душі самі одірвані клаптики життя, відгомони давніх розмов, відблиски передуманих думок. Як у калейдоскопі мінялися минулі картини, оживлені всілякими постатями, що на шляху життя їй зустрічалися. Пересунулися перед очима душі події з родинного життя, ще за батьків її, відтворилися знані їй з оповідання постаті давніх предків — Ірена попала під вплив чарів ночі, поплила на човні зворушеної уяви...

Зненацька, посеред моря чарівних картин,

посеред тисячі преріжних згуків, вона чує гру на фортепяні. Бурю Гріґа. Чує зовсім виразно. Увесь шум, свист, гомін тучі, громи, бачить блискавиці, стогони вітру чує... І серце її починає товктися в грудях, а груди хвилюються, підносяться, трохи не розірвуться, та із страшними стоконами опадають.

Музика не вгаває. Ірена, вдивлена у безмір пільми перед себе, не вагається звернути очей в бік фортепяну. Вона знає, чия це гра. Коли б їх тисячі музик засіло відограти цей твір, а він був поміж ними, один між тисячами п'яністів — вона пізнала б миттю його гру.

В зворушенні всіх нервів Ірена чує, як нестримна струя сліз підступає їй до горла, як здавлює його. Не видержала. Стривожена, звертає голову до фортепяну. І жах страшний здрігнув її тілом. Біля фортепяну сидить висока, струнка, худорлява постать мужчини в чорному одязі. Поважне, гордо стягнене лице, чоло високе, і зір орлиний, глибокий, бистрий, той зір, що він душу видирає ним у неї... Сидить, а його руки, як хвилі збурханого потоку, то тут, то там, підносяться то опадають.

Не чулася, як схопилась, як миттю кинулася до фортепяну, як із грудей вирвався зболілий крик:

— Іванку!

І замість впасти в обійми дружини, зловила пусте повітря. Несамовитий крик. Ірена покотилася зомліла на поміст.

*

Сиділи вдвох у кімнаті.

Ірена поводитилась так свobodно, як би сама тут тільки була. Сиділа біля фортепяну і грала без міри довго, час до часу влітала в гру своїй повноголосній, сильній спів. Співала самі задирливі любовні романси.

Михайло похнюпив важку свою голову і слухав, і слухав... Аж ось вирвався з його грудей глибокий стогін, що перейшов скільки тонів.

Почувши його, перестала Ірена грати, хоч пальців не відривала од клявішів.

— Ох, як ви мене налякали! — промовила і повернула недбало голову до його та зложила лице до чарівного усміху.

— Чого? — підхопив і запер віддих у грудях.

— Я її забула, що ви сидите тут.

Не змінюючи своєї позиції, впилася в нього своїми великими очима і, принаджуючи його та голублячи зором, поспитала:

— Скажіть мені, прошу вас, чого ви тут сидите?

— З привички! — відкинув, намагаючися видержати її погляд.

— Ви не маєте тут що робити. Ваша суджена випровадилася звідси більш уже, як тиждень.

— Кажу вам, що я з привички сюди захожу.

— Гарна у вас привичка. За три тижні женитись має і, замість до майбутньої дружини (вона підкреслила ці слова), заходить, бог-зна, куди. Ви її після вінчання заходитемете з привички до хати інших жінок?

— До вас заходитиму.

Встав, зробив два кроки в напрямку до неї, та вона в ту ж мить піднеслася, її, сідаючи край столу, показала йому поважно місце проти себе.

— Скажіть мені, Михайле, питаю вас зовсім поважно, чого ви такої легкодушний? Знаєте, що Леся випровадилася од мене, підозріваючи мене, що я кручу вам голову. А ви не вважаєте на це і заходите сюди. Вона ж напевно дізнається!

— Нехай дізнається. Я її хочу, щоб дізналася. Я не стерплю такої дрібничкової заздрости, хоч би там хто б то не був!

— Ви не уявляєте собі наслідків свого вчинку.

— Дуже добре уявляю собі.

Встав, підійшов до неї і схопив її несподівано за руку.

— Ваша особа вистарчить мені за весь світ.

— Але ж Михайле, ви зрозумійте це, що я не можу дати вам того, що дасть вам инча жінка, хоч би Леся.

— Не згадуйте її імени. У мене все з нею покінчено. Я тепер до вас звертаюся з благанням: дайте мені свою руку, приятелькою мені станьте.

Ірена вихопила руку з його долоні, встала, випросталася і промовила поважно:

— Мені дуже гірко, що ви скривдили так мою товаришку, мою приятельку. Ви не дивіться, що між нами обидвома вийшло непорозуміння. Я прошу вас, щоб не заходили до мене, доки не поладнаються у вас відносини з Лесею.

А коли він вагався і не знав, що їй на це сказати, промовила:

— Це моє останнє слово.

Вийшов з кімнати, схиливши глибоко голову.

*

Слова Ірени пригнобили його надто вже. Він, що правда, ні хвилинки не сумнівався, що так станеться, не міг сподіватися ні-

чого нічого, та все ж таки не був у силі поздержати себе від неминучого осоромлення. Тепер уже другий камінь придавив йому груди.

Бо то не так легко зробити, як сказати. „Все покінчено“. Значиться, розійшлися з Лесею майже без прощання, але з хвилию, як полишив її, зачалися у нього душевні страждання. Він ані на хвилину не міг увільнитися від її товариства. Леся тепер, як раз, заняла гідне місце в його серці. Він відчував усю невідповідність свого вчинку, усю неделікатність такого зірвання зносин перед самим вінчанням. Просто не міг погодитися з думкою, що лишає оцю заведену в надіях, обдурену дівчину.

Але з хвилию, як виїшов в-останнє з її хати, не міг би сказати, що вона виключно живе в його серці. Попав у дивний стан роздвоєння душі. Леся й Ірена. Обидві вони сплилися в один жіночий ідеал в його думках, в його уяві, в почуваннях. І коли жаль страшній давив його душу з-за того, що з Лесею мусів розлучитись, рівночасно кріпшало у нього бажання за всяку ціну наблизитись до Ірени. Як божевільний блукав по вулицях; сотню разів наближався до її хати і в-одно не ставало у нього відваги. Нарешті заїшов. І раз, і другий, і третій.

І от, сьогодні зважився розкрити карти,

і — програв облудну гру. Йому виказали фальшиві карти.

А коли вилетів на вулицю, не чув і не знав, що діється з ним. Робив вражіння божевільної людини. Нікого не бачив, не пізнавав, нікого не здоровив, ні на чії привітання не відповідав. Тільки чув, що якась маса людей, вуличний натовп, несе його наперед себе, кидає ним, мов мячем, сюди, туди, бачив тисячі світел, але почував, що блукає серед темряви. Чув гамір і крики і сотні-тисячі різних-преріжних голосів, але йшов, неначе б на безлюдній глухій пустині, де голос нічий не донесеться, йшов неначе б пустим, бездонним підземеллям, куди промінчик сонця не долетить.

О, який далекий своїм загальним станом від того зперед кількох днів, коли покинув хату Лесі. Тоді і Леся йшла за ним у слід, немов благала: „Михайле — вернися!“... А він тільки дратував її. „Вернўся, вернўся — тільки хвилину побуду ще сам! Поверну до тебе“... Не розставався ані на хвилину з нею. Але ще її друга постать товаришила йому: Ірена йшла йому здалеку назустріч. Простягала до нього свої чарівні, розкішні рамена. В обійми кликала свої солодкі: „На хвилю, на одну, спочинь на моїх грудях!“ І він йшов, летів наосліп, летів, мов риба на приману.

Тепер протверезився.

Та замість того, щоб вилічитися з хоробливих мрій, замість, щоб повернути на правильний шлях, де жде його кохане серце, де ждуть на нього виплакані очі, де стужене, стрівожене дівча на поворот його непевно жде, він кинувся в безодню пристрасти, порвав усі нитки, що вязали його з коханою дівчиною, вирвав її на віки з серця і з пам'яті викинув спомин про неї. Така стала для нього чужа, що коли б хто був згадав йому її імя, спитав би був здивований: „Хто це такий? Про кого ви говорите?“... Здавалося, що її не пізнав би був уже її, коли б зустрів на вулиці. Що побіля неї перейшов би, як коло зовсім чужої людини.

Але не з-за тої втрати страждала його душа. Він Ірену втратив, хто зна, чи не на завсїгди. Не маючи — втратив. І тому така розбільна, така гірка оця нова його втрата.

Коли прийшов настільки до пам'яті, що міг приглянутися до своєї особи, побачив, що стоїть перед домом Ірени, задивлений у її прислонені вікна. В голові чув шум, неначе б гірський потік грався своїми водами по диких скелях у його мізку, ноги тремтіли під ним з обезсплення.

Світла на вулицях погасли. Вже її північ мусіла минути, а він усе ще блукає...

Зустрілися в міському городі.

Ходили довгими вулицями в тіні крісла-тих дерев.

Розмова йшла між ними звичайна, буденна.

Нарешті перша Ірена зачіпила близьку для них тему.

— Коли ж ваше весілля?

— Не буде, — відповів Михайло. А по хвилині додав спокійно: — Я покінчив давно із панною Лесею свої діла. Ми не підходили під пару одно одному.

Мовчанка.

— Як же ж ви почуваете себе тепер на волі?

— Нема у мене бесіди про волю.

— Знову заплуталися?

— Пані. Не наслідуйте мене!

— Хіба, що вас не можна вже й питатися?

— Ірено, не рвіть мого серця.

— Пане Михайле, не попадайте в плаксивий настрій. Ви знаєте, що я цього не люблю.

— О, я знаю вас. Ви як би навіть побачили мене з простріленим черепом — не заплакали б!

— Фу! Які жорстокі картини! Прострілений череп, плач вашої мами, сестер...

Очевидячки сміялася з нього.

— Що ж я мала б робити в тому колі вашої рідні?

— Ви жінка без серця! У вас не знайшлося би одного слова співчуття для страждаючої людини.

— Я взагалі жебраків не люблю. Рани, плач, сльози викликають у моїй душі нехіть, образу.

— Чи маю вас попросити, пані?

— А чого ж? Хіба ж ви...

— Так, я терплю, страждаю, мучуся, показую вам крізь розкрите серце свії біль, свої рани глибокі, а ви смієтесь з мене, покажете мені двері.

Говорив це таким щирим, таким розбільним голосом, що Ірена задумалася. Вже мала на устах новий вибух наєміху і, замість того, замовкла та глянула на Михайла, немов би не бачила його досі ніколи блякче. Посміхнулася лагідно, з жалем.

Ішли довгий час мовчки.

Вечірній холод віяв із темної глушини дерев, що стояли у німому заклятті обіруч дороги. Перед ними на стежці котилося трое веселих, розбавлених дітей і щебетанням своїм дратували Михайла. Він повів напрям їх дороги на безлюдні, самотні стежки.

— Чого так замовкли, пане Михайле?

— Ви самі, Ірено, заперли мені уста.

— Недобра ви людина, — промовила Ірена ніжно. — Своїми бажаннями ви поставили мене в трудне становище, а коли я не можу вволити вашої волі, ви докоряєте мені.

— Хіба ж це таке неможливе те, чого я від вас благаю?

— Інчим разом я вам це скажу, тепер не мучте мене цим питанням.

— Так бодай навідатися до вас дозвольте мені?

— Яка вам користь із того?

— Приязни вашої, товариства вашого благаю.

— Дозвольте подождати, доки не забуду, що ви розійшлися з Лесею.

Більш того не договорився на цей раз. Що ні повертався до цієї теми, Ірена збувала його півслівцями й відводила розмову на зовсім нецікаві для нього речі.

*

Увійшов до „Громади“.

Його привітали вельми голосно.

— А! Давно невидані гості!

— Куди ти, Михайле, блукав, що не навідувався до товариства?

— Ми тут ядемо запросин на вінчання і діядатись не можемо.

— Не доторкайтеся до цієї теми, бо загоните його в сліпу вулицю.

— Але!

— Важко вибрати між двома...

Михайло стояв посеред повені запитань і жартів зовсім безрадний. Аж останні свободні слова товарища вивели його з рівноваги. Але на цей раз запанував над собою і тільки повів очима по черзі в цей, потім у той бік.

Мовчав.

Відчули, що трохи задалеко посунулися. Почали завертати, пояснювати. Перевели розмову на інші теми, близькі для всіх студентів. Говорили про недалекий зїзд українського студентства: австрійського її закордонного, покладали на нього великі надії, говорили про спільні заходи в справі університету.

Михайло слухав усього того, але вперше завважав, що в його душі зайшла велика зміна.

Він, що правда, давно вже не був у товаристві — місяців зо два. Особисті справи — сватання, приготування до сватання, потім розходини, афера з Іреною — заняли його до тої міри, що не мав змоги навіть заглянути до товариства, не то, щоб міг брати діяльну участь у студентському житті.

Не диво, що так вітали його, що його прихід порушив сотні цікавих для молоді питань. Бажали в одній хвилині ввести його в круг усіх справ, які захоплювали їх.

Бо Михайло належав до найдіяльніщих одиниць у житті молоді. Двічі вибірали його товариші головою товариства, висуваючи на чільне місце цю енергійну людину. Він

стояв дуже близько до редакції студентського органу „Україна“, брав діяльну участь у всіх комісіях, у всіх анкетах, взагалі у всіх справах товариства. Його промови змістом своїм приковували, а виголошенням захоплювали численних слухачів, його річеві аргументи в дискусії були тараном, що торощив противника; вони єднали йому ненадійно союзників. Михайло був одним із найвизначніщих провідників студентського руху.

І оце той самий Михайло в одну мить як урвав усі звязки з дотеперішнім гуртом товаришів. Відцурався від усієї роботи, порвав усі товариські взаємини, навіть до „Громади“ не заходив ніколи.

Не тому, щоб не хотів. Не мав часу. Так склалися обставини його життя, що запанували над ним і кидали ним від одного берега об другий, як ті хвилі збурханої річки кидають крихким човном.

Оці преріжні хвилини, пережиті ним за час чотирьох років філософічних студій, стали йому в одну мить перед очі, коли увійшов у кімнати товариства „Громади“. Довкола нього ті товариші, з якими прожилося чимало, на стінах знайомі портрети чільних українських діячів і громадян, на столі ті самі часописи, на яких творився його світогляд, коли ще, як ученик гімназії, заходив сюди.

Засів, як то бувало за давніх часів, край столу і почав переглядати часописи. Та даремно брав їх у руки. Бачив хіба розкидані букви, що найбільше слова, — змісту не міг вловити. Насунули густою хмарою думки про минулі дні, а найпаче про ту двомісяшню добу в його студентському житті, коли він попав на такі питання поплутані, круті, що вибрити із них не міг ще й досі і взагалі не знав, чи і коли переможе на своєму шляху всі труднощі, всі перепони.

От, здавалося йому, що вже розрубав один узол, коли така дрібничка, як те, що зайшов поміж гурт товаришів праці, казала йому ще раз пережити минуле. Товариші знали про його відносини до Лесі, як про трівкий зв'язок. І думки не було ні в кого, щоб вони могли розійтися. А тут одні вже прочули про зміну, одні не знали ще нічого. Тому такі суперечні питання, тому стільки неделикатности в просліджуванні його взаємин.

І справді, думалось йому, як легко викинув він постать Лесі із серця. Товаришка студії — студентка філософії, українська лагідна, спокійна дівчина, припала йому до душі, сам не сказав би при якій нагоді. Довгий час зживался з собою, як товариші студії, товариші громадської праці. Спільні думки, змагання, спільне пожиття звело їх

докупи, а впливом того мало статі їх вінчання.

Та тут вони стали перед незглибимим питанням любови. І він побачив, а радше відчув це, що любови, того кохання, що кидає двоє людей наосліп одно одному в рамена, того правдивого кохання у них не було. І не хто відкрив йому цю тайну, як Ірена: несвідомо, самою появою своєю, своєю особою, принадою своєю. Сама того не знала, які пута заклала на його душу, на його чуття. І він не бачив того. Тільки в наслідках це стало очевидне: постать Лесі розвіялася перед його очима, — постать Ірени придала його усього.

Як сужений Лесі він часто заходив з нею до „Громади“, не перемінював свого способу життя — Ірена викинула його з утертої колії. Від першого погляду прикувала його до себе, за нею забув він іусе, чим жив досі.

Який далекій він став тепер до всіх тих студентських питань — яке це все чуже йому було! Здається, навіть ніякий успіх, — наприклад порішення того найбільш життєвого питання академічної молоді — українського університету, не вспів би захопити його.

Він і сьогодні заїшов сюди припадково. Вибрався був до Ірени на недокінчену розмову, хотів почути те, що вона обіцяла йому сказати. Не застав її вдома. А може не хо-

тіла прийняти його. Бо її це він уже побачив у неї. Що ж робити з часом? Як не минутися із скуки, роздратування? Куди б не піти, щоб той час не довжився?

І він зайшов до „Громади“.

Зайшов, щоб іще більш розбурхати минуле. Щоб заогнити сильніше рану.

— О, Михайло! — крикнув новоприбулий друг його Остап. — Що ж ти поробляєш? Чому тебе ніколи і нігде не видати? Чому відрікся од нас усіх?

— Занятій. Клопочуся іспитом.

Говорив неправду. Праця над іспитом давно увірвалася. Не стало сили приборкати нерви, увязнити їх коло граматики.

— А вінчання ти відкладаєш?

— Відкладаю.

— Уважай, щоб не переставив на останній край.

— Або що?

— Ти заглядай більш за Криворучкою, а то він тобі дівчину відобє.

Михайло посміхнувся дивно.

— Це не жарт. Я бачу його з Лесею, куди не рушуся. А тебе...

Не договорив. Його стали гамувати. Не його діло, нехай не втручається.

Пішла широка розмова. Тільки Михайло мовчав. З його грудей злетів важкий камінь, що тайком давив йому серце.

Значить, не зробив їй кривди!— подумав, віддихаючи легко. — Вона і так вагалась довго: чи він, чи Криворучка? Значиться: Криворучка.

Почав прощатися, щоб перший раз від довшого часу з легким серцем пройтися по свіжому повітрі.

Нарешті прийшла довго дождана хвиля.

Михайло застав Ірену в вельми пригнобленому настрої. Як-раз перед хвилиною відобрала вечірньою поштою лист, на який покладала великі надії. Пише їй чоловік коротко й ядерно: „Можеш переселитися до мене, як тобі це потрібне або користне. Мій хатній спосіб життя знаєш. Прощай, або до побачення — Іван“.

Ані одного слова теплішого, ані одного слівця прохання, запросни, заохоти, що більше, він неначе запірає свій дім перед нею: „Мій хатній спосіб життя знаєш“.

Так, знає, знає, дуже добре знає, як він цілими ночами пропадає поза хатою, як приходить о шостій, сьомій вранці і з дня робить ніч, і ні мови з ним, ні розмови вона не має.

Йти на таке, то краще не дивитися в його бік.

А все таки так жити — годі. Сама надія, що він прохатиме її, що вона зможе вернутися до нього, додавала їй енергії до життя.

Вона взагалі стратила надію на щасливе життя, але його рідня вмшалася в це діло. Вимогли на ній, щоб, як жінка, як дружина,

зробила перший крок. Щоб звернулася до нього листом. Вона довго не могла погодити цього із своєю честю, з розумінням становища жінки в рідні, тим більш, що не могла мати великої надії, щоб він змінив своїй спосіб життя. Вкінці скорилася намовам. Написала письмо. Не тепле, але їй не байдуже. Заховала свою гідність у формі письма, але їй давала йому змогу перепросити її, відповідаючи на її лист. Дожидалася нетерпляче на вражіння і наслідки цього листу.

„Можеш переселитися, як тобі це потрібне або користне“.

Он як! Значить, вона впрошується до нього? Жити без нього не може? Він їй потрібний? Вона має користь із нього?

Скільки зарозумілості! Яка нікчемність у трактованні дружини. Так, справді це зрозуміле. Бо так, як він поводить з дружиною, з жінками взагалі, щоб хто так поведився, не знати, чи знайдеться другий, — не казати вже гірший, — рівний йому!

І як могла дати себе так піддурити! То їм, братам і сестрам його, вона завдячує цю нову свою зневагу, цю образу, цей полічник.

І замість, щоб проти нього запалати гнівом, вона звернула всю свою злість, увесь жаль своєї душі проти його рідні.

Солодкі сеструні! Як вони впевняли її, що він тільки жде на перше її слово, що вона, як дружина, повинна уступити чоловікові. Що взагалі жінки повинні прижмурювати очі на неодин промах мужчини, багато мусять недобачати, багато розуміти пнакше, ніж воно є, не одио стерпіти, в не-одному змовчати і коли вже ніяк не веслі дивитися на промахи (вони це постійно промахами називають!), коли, кажуть, не веслі дивитися на промахи чоловіка, то вже що найбільш відплачувати йому тою самою мірою, а ніколи не покидати його.

Ох, всі вони, від найстаршого, найбільш прихильного її солодкого до неї, брата до наймолодчої сестри, не веслі дарувати їй тої образи, яку вона нанесла поважному до-мові Оленських. В їх родині всяке бувало, але щоб дружина покидала чоловіка, це в їх аристократичній родині небувало! Це взагалі міщанське! Вони розуміють, що в хлоп-ській родині скривдить батько сина, не дасть йому стільки землі, скільки обіцяв, тоді сват забірає свою доньку до себе. Розбиває по-дружжя. Ну, так! Але бо для хлопа земля — все його життя. (З яким призирством вони говорили те „хлопа“, або „по міщанськи“!) А міщане, ті дрібні інтелігенти, що то же-няться задля віна, чи раз розходяться, коли покажеться, що того віна нема, що обдурено

молодого. Зараз сварні, прокльони, бійки — одно сюди, друге туди і розходяться на сором та неславу. Це чисто „по міщанськи“. Але щоб у їх родині таке виїшло — це непростима провина! Це промах, якого не направиться хутко. Це пляма, яка не скоро змиється з їх родового імені!

Які вони гідкі із своїм аристократизмом і тими притиками до її міщанства.

Вони до тої міри не могли примиритися з думкою, що Іван і Ірена не житимуть разом, що досі все те, що сталося, затаювали навіть перед знайомими. А коли наближалися рокові свята або іменини Іванової матері, вони насилу спроваджували Ірену до своєї хати, щоб задержати всі признаки доброго, щасливого життя дітей.

Яка вона нерозумна була, що давала поводити так собою! Як могла грати таку безсоромну комедію? Давати себе на позорище рідні її знайомих? Неначе найсердечніці подруги сиділи при одному столі. Її бавили два брати, він сидів між двома родичками. Жарту, сміхи, веселіє настрої, забава як найкраща! А все коштом її нерозваги, її слабосилля, замалої рішучости й енергії.

Все задля задержання аристократичних традицій байдужої для неї людини. Як сильно вона дала запанувати всім їм над собою, коли можуть робити з нею, що хочуть.

Вона — безсоромна, так, може собі це тепер сказати, що безсоромна, скоряється їй примхам до тої міри, що нехай стара його мати пришле повозку, вона миттю збірається її товаришити їй чи то до театру, чи до парку, чи на концерт, чи навіть у гостину.

І коли раз відказалася од тієї приємности (воліла перейтися з Михайлом), а потім стара мати місяць гнівалася на неї, як боляче вона це відчувала!

А це ж хіба не сором для неї? Це ж не образливе для її жіночої душі, що їй залежить на чийомусь доброму слові, на чийійсь ласці?

Робила собі докори. Але загналася задалеко.

Зараз так зміркувала, що не для матері вона це робить, не для покривання скандалу в аристократичній родині, а радше з утаєної любови, з-за того нерозумного кохання до свого колишнього чоловіка.

О! Бо по теперішньому листі він уже колишній для неї! — зітхнула всим болем серця.

Такі гіркі думи передумувала Ірена, коли постукано в хату і ввійшов Михайло.

Не підводилася з крісла. Не запрошувала її не відганяла.

Була вельми поважна її пригноблена.

На його запити не відповідала. Не думала пояснювати йому причини свого настрою.

Не знати, задля якої речі він зрозумів її так, що це самота, опущення, взагалі брак товариства впливає некорисно на неї і спричинює оцей нервовий розстрії. Уважав цю хвилину за найвідповідніщу до діла.

Узяв її руку в свої долоні, стиснув її — вона не боронилася.

— Пані Ірено, скажіть мені, задля чого ви мучитеся так!

— Навіщо вам це знати? Однаково не допоможете.

— Завірьте мені, — зроблю для вас усе, що тільки зможу.

— Тільки, що я не зможу вам оддячитись.

— Про мене не говоріть. Я найбільш із цього радітиму, коли зможу осушити ваші сльози.

Посміхнулася гірко.

— Ми не розуміємо одно одного. Чужою мовою говоримо до себе. У мене інші причини болю, у вас інші мотиви розважування.

— Все ж таки раз ви зачали говорити зо мною про це...

— Т-а-а-а-к. Говорити можу. Але що не домоворимося ні до чого — я певна.

— Коли б ви рятували себе від самоти, ви не тільки собі, але й другій людині рятували б життя.

— Невже ж вам?

— Ви того не бачите, що я жити без вас не можу? Не знаєте, що я задля вас роз-

прощався із панною Лесею. Вона не мені була під пару.

— То не робіть трагедії із простої, звичайної події. Не під пару — її розійшлися.

— Не в тому річ. Вас я біля неї знайшов. Ви мені серце забрали, а тепер такі жорстокі для мене.

— Пане Михайле, чи ви подумали, що я могла б вам дати?

— Все, що тільки хотіли б.

— Ви хотіли б зробити мене своєю любовницею... Думаєте, що пусту жінку маєте перед собою.

— Вислухайте мене, пані Ірено! Благаю вас, вислухайте мене. Коли я вас вперше побачив, ви якесь дивне зробили на мене вражіння. Я перш за все подумав собі: чому я її не пізнав, доки з Лесею зійшовся? Потім ви мали на мене такий непереможний вплив, що я за всяку ціну рішився пірвати неприродні звязки. Розійшовся з Лесею. Тільки через те, що вас мав перед очима. Потім я розум свій утратив. Я чуття своє при вас увязнив, я невольником став вашої особи, тінню вашою зробився. Усі мої думки, усі бажання, всі пориви моєї волі до вас звертаються. Я чую, що коли вас втрачу, кінець буде життю моему. У моїй душі прокинулося до вас, Ірено, кохання. Я не бачу нічого неможливого, я не думаю ні про які

перепони, для вас я все жертвую, бо я — кохаю вас.

— Бідний ви, пане Михайле!

— Невже ж ви не бачите, що я живу тільки вами? Невже ж ви не чуєте того, що я слідами вашими ходитиму, порох із під ніг ваших сціловуватиму, Ірено! Зглянься на мене! Не відвертайся од мене. Ірено, душе моя, світе мій, зоре моєго життя! Ірено, ласки благаю, усмішки однієї сердечної. тини прихильности. Не хочу ніяких зобов'язань, не жадаю обітниць, благаю тільки серця, тільки трохи серця. Дрібку уваги до мовї особи.

Говорив ледви не крізь сльози.

Ірена прихилила його голову до себе і витиснула на його чолі гарячий поцілунок.

— Невже ж це правда? Невже ж ти справді вислухала моїх блгань? — промовив розяснений, щасливий, поспитав крізь сльози щастя. — Ірено, ти вислухала мої прохання? Ти любиш мене?

Похитала легко головою.

— Перечив? — стрівожився. — Але полюбиш мене, покохавш? Лишавш мені промінчик надії?

Перечила далі головою.

Увесь час він дивився уперто в її очі. Не вірив, щоб перечила вона поважно.

— Ірено, ти не можеш потоптати моєго

кохання. Я не вірю, щоб ти хотіла вбити мене. Ірено, ти покохаєш мене.

— Ніколи! — відповіла сумно. — Я кохаю свого Івана, свою дружину.

Михайло ударив сильно головою об поруччя крісла. Із його грудей вирвався нестримний стогін болю, і враз за цим бухнула струя ридання.

Ридав, як мала дитина.

Обережно, з усією ніжністю жіночого серця, взяла Ірена його голову в свої руки, пригорнула її до грудей і вколисувала його біль.

Помалу, під дотиком її рук, під впливом тепла її тіла, від чару її сердечного голосу вмовкали його ридання. Його голова припишкла до грудей Ірени і так він закам'янів. І так вічність лежав би з головою схиленою на її груді. Хотів би замертвіти так.

Аж тепер біль його дійшов до самого вершка. Він чув тепло її тіла, чув биття її серця, впивався м'яким дотиком її грудей, солодким голосом її уп'янював себе, а все те таке було далеке для нього. Все те було чуже, навіки пропаще. Ніколи він не мав у-друге склонити свою голову на грудях коханої.

Його біль і його кохання сплелись в одно і злітали на вершини.

*

Як мала дитина дав поводити собою. На її приказ узяв капелюх, поміг їй одягтися у плащ.

Подав їй руку.

Вийшли прохолодитись вечірнім подувом холоду.

Ішов, не тямлючи себе, куди йде і пощо.

*

Вечірній рух великого міста не захопив його. Він навіть не звертав на це уваги. Несвідомо минав натовпи людей, що залягли всі хідники столичного міста. Переходячи через вулиці, уступався трамваям, повозкам, без думки — береженийі дружнім голосом Ірени. Взагалі скорився зовсім цієї жінці, що, раз, як добрий його дух, ішла поруч із ним, оберігаючи його, раз, як його демон, вела його у безвісти. Якась сліпа, незрозуміла сила сплела його долю із нею, кинула його в рамена цієї жінки, осліплюючи його, відбіраючи йому силу волі, свободу рухів, спроможність висказування своїх бажань. Манекіном зробила його в руках цієї жінки.

Та враз із тим впоїла в нього переконання, що такий стан його душі, це вершок ідеалу. Він почував себе без краю щасливим в своєму обезсиленні; більш не баглось йому нічого.

Не питав її вже ні про що, на її питання відповідав, як школяр, вдовольняючися докладно означеною відповіддю.

Його давній стан припущення духа викликав спершу в душі Ірени жаль, потім співчуття, врешті острах. Стривожилася, чи не скоїться з ним яке лихо. Почала розважати його.

Не повинен піддаватися так своїй журбі. Її дуже жалко, що так склалося. Вона не бажала йому такого лиха. Не думала, щоб він пірвав усі звязки із своєю суженою і звернувся — до кого? До неї? До жінки, звязаної подружніми узлами з инчою людиною?

Він не думав, — промовив, вислухавши довгої повені її слів, — щоб подружні звязки були такою непереможною перепonoю. Можна би їх пірвати.

— Можна б, як би не було перепони в цьому напрямку.

— Яка? — зацікавився Михайло.

— Я ж вам казала, пане Михайле, що я не є байдужа супроти Івана Володимирича.

Він усміхнувся непевно, похитав головою і замовк.

— Зрозумійте мене, друже. Дозвольте, що другом вас кликатиму.

Зловив її руку і стиснув сердечно.

— Велика ласка це для мене, пані Ірено, велика ласка. Дуже вам вдячний.

— Бідна ви людина, Михайле! Така дрібничка. Чому ж би я не мала вам цього зробити. Я неба прихилити б вам рада, коли б тільки могла. Я все для вас зробила б, що було б у моїї силі. Та ви немоякливих річей жадаєте од мене.

Мовчали хвилинку. Ішли перед себе без думки. Потім Ірена приниженим голосом:

— Ви не розумієте добре мого становища. Я не є вільна, свободна людина. Не думайте, щоб церковний шлюб мене вязав! Далека я від цього. Іван Володимирч заглибоко пустив у мою душу коріння, щоб я могла позбутися його за одним махом. Зрештою її не бажала б цього. Простіть, коли це вам буде гірко слухати. Але я занадто цію вас, дорожу вами, щоб мала затаювати перед вами щиру правду. Правда, може, вилічить вас, а принаймні відверне вас од распучливих вчинків.

— Ох, коли б ви знали, як ваша правда болить, як сильно болить! Як вона гадюкою вснається в зболілий мізок! — простогнав Михайло.

— Такий непевний вираз вашого лиця, що я стрівожена за вас. Та краще відразу розкрити карти, ніж водити вас у тумані непевности. Скажу вам отверто: я не тому зірвала зносини з Іваном Володимирчем, щоб не любила його, тільки тому, що він ображав мене.

— Як погодити образи з таким привязанням?

— Не розумійте мене лихо. Він найкраща людина, яку я знала. Найліпший. Ідеал інтелігенції, ніжності, розуміється, як хоче ним бути. Він одного дня не вертався до хати (тоді, як ми в добрі жили), щоб не принести мені китиці квіток, щоб ласощами мене не засипувати, не згадую вже про це, що не було такої забаганки, якої б він мені не зробив. Вам годі уявити собі тонкість його в поводженні зо мною.

По хвилині мовчанки:

— Але й грубостей його не всім уявити собі. Не соромлюся признатись вам до того: Не було таких грубих слів, щоб він не обси-пав мене ними, коли я противилася його диким забаганкам. Він у звіря лютого перекидався, лаяв мене, бив мене, кусав, я спазмів діставала, а він утікав із хати і не вертався по три й чотирі дні. Я слізьми вмивалася гіркими, а він гуляв, бог зна, із ким — з останнім шумовинням.

Кінчила зломаним голосом:

— А потім приходив, як би ніщо ніколи, з великою китицею прекрасних квіток, кидався до ніг моїх, благав у мене пробачення... І я пробачала.

— Не розумію вас.

— Не зрозумієте мене ніколи. А все ж

такі повинні б пробувати зрозуміти мене, повинні б ви мене зрозуміти більш, ніж хто. Скільки ви перед годиною говорили про силу кохання! Я слухала ваших слів і роздумувала, чи не так зо мною діється? Він споневажує мене, а я горнись до нього. Бо я кохаю його!

Михайло говорив, гірко посміхаючися:

— Я розповідав вам про своє кохання, а ви слова мої до инчої людини відносили.

— Не гнівайтесь, друже! Я за увесь той час, як ви говорили до мене, його бачила перед собою, його голос чула, впивалася пестоцями його ніжних обіймів.

— І ви, пані, говорите це до мене? Ще мало вам моїх страждань? Ще зневажаєте мене?

Говорив, докраю огірчений, різким, згучним тоном.

— Можете покинути мене, як стоїте. Можете мене зневажити, як вам захочеться, можете зненавидіти мене. Це краще буде для вас і для мене. Ви молоді, повні життя. Кинетесь у вир праці (я знаю вас з того боку), забудете мене, вилічите свої рани. — А після хвилини мовчанки: — А я? Я лишуся сама далі і буду тягти за собою дні свого життя в тому почутті, що нікому щастя не дала, що хто б не наблизився до вогню мого життя, обсмалить свої буйні крила. Я лишуся сама в почутті свого прокляття, заховаюся

від людей і терпітиму на самоті. Ні для кого не придатна, нікому не потрібна, для кожного, хто б не наблизився до мене, — небезпечна.

— Ірено, пані! — стогнав Михайло, — який шалений вихор думок ви звіяли в моєму мізку, яку бурю почувань ви збили в моєму серці! Ви останніми словами кинули мене на віки собі під ноги, на віки привязали мене до себе! Як тіль ваша сунутимусь за вами по шляху вашого життя. Ірено! Я розумію вас і вашого Івана. Він дуже нещаслива людина. Коли ви з ним таке заповідаєте, як зо мною, я дуже жалкую його. Вас уважаю я символом добра і лиха. Ви споневажуєте і зараз так приковуєте до себе, що відорватися не думай! Тепер я розумію, чому ваш чоловік зневагами обкидує вас і зараз квітами обніпле. Він бідний не менш, ніж я.

— Думаєте?

— Правда. Грубо помиляюся. Він щасливий. Сто раз щасливий. Ви кохаєте його. А я, як червяк, повзаю біля ваших ніг, і ви ногу свою завісили мені над головою та граєтесь моєю долею. Чи роздавити, чи переступити?

— Пане Михайле, вам мало того, що я вам дружбу свою жертвувала?

— На разі переступили.

— Не докоряйте мене. Я дуже бідна. Ви б пожалували мене.

Він приглянувся ближче до неї — стояли,

як раз, близь ліхтаря. Вона була бліда, нервово роздражнена. Лице її дріжало, очі залякані кидалися то в цей, то в той бік. Видно — стрівожена була.

— Чого ми стоїмо на місці?

Стояли вже довший час перед театром.

— Дозвольте, що подождемо ще хвилиночку. Котра година?

— Пів до одинадцятої.

— Зараз, зараз.

— Ви дожидаєтесь кого, Ірено?

— Зараз вам скажу...

Стояли мовчки. Він не питався вже більше, тільки слідкував за первовими її рухами.

Нарешті течія людей бухнула з театру. Сунули в первовому поспіху, одні, щоб трамвай захопити, одні сідали в повозки, інші пішки поспішали.

Цей первовий поспіх перекинувся й на Ірену. Дріжала на всьому своєму тілі. Несвідомо сперлася на рамя Михайла. Він почув себе щасливим з тої ласки. Вперше сьогодні подала йому руку. Не знав того, що вона мусіла опертися, щоб не впасти.

Вже чим раз менче було людей, а розстрії Ірени ставав чим раз більший. Вона тремтіла, як листя осики. Михайло заспокоював її. Прохав, щоб ішли вже. Думав, що дріжить із холоду. Перестудиться. Вона перечила мовчки головою, а очима вшвалася в кожну

постать, що покидала двері театрального будинку.

Аж ось — стряслася всім тілом. І вмить залилася спазматичним сміхом:

— Ха-ха-ха, ге-ге-ге! га-га!

Тоїї сміх нагадував уже радше плач, ридання, ніж сміх.

— Ірено, пробі! Що з вами скоїлось? Благаю вас, ходім. Ірено...

— Бачили? Бачили? Іван, мій дружина Іван поїхав з двома співачками. Бачили, як вийшли разом, як сіли до повозки, як поїхали вкупі?

Ірена не тяміла себе з болю.

— Погуляєм в цю ніч! — почала співати, пориваючи Михайла за собою. — Ах, погуляють. А як вони гуляють, це тільки я й мій дух проклятий знає! Які в них будуть оргії! Михайле, Михайле! Коли б ви могли стати біля них і приглянутися їм — ні раз мені не дивувались би, чому я в двадцять п'ятому році життя — посівіла.

— Бідні ви, Ірено. Бідні ви, Ірено! — стогнав риданнями душі її товариш.

Забувся біль його, забулось його страждання, забувся вибух роспуки, коли почув, що вони її Івана дожидалися.

Втопилося усе те в повені її горя.

„Артистична каварня“ почала наповнюватися вибраним народом. Не можна казати, щоб до цієї пори, до одинадцятої години вночі, вона була пуста. Це одна з найсимпатичніших каварнів. Уладжена елегантно, прикрашена безліччю картин, декуди визначніших творів штуки, мала вона найвибагливіщі днівники і журнали — не дивниця, що горнулися до неї всі, хто шукав кращих розривок. Тільки до півночі гуртувався тут „урядовецький, філістерський світ“ — після півночі ставала вона прибіжищем „артистів“ всякого роду: письменників, музиків, малярів, акторів, то що. Відчувався тут антагонізм між одними й другими її гістьми, не так першими до останніх, як цими останніми до філістерського кола. Властива забава не зачинялася ніколи раніш півночі, а звичайно аж коло другої-третьої.

Доходила як раз дванадцята. Всі п'ять великих кімнат були вже майже повні. Звичайні гості були на своїх місцях. Дві білярдові кімнати заняті до тої міри, що не було ані одного білярду вільного. Довкола грачів позасідали партнери до дальшої гри, дожидалися своєї черги. Тут і там примостилися

за столиками грачі инчого роду: всілякі картові гри відбувалися в двох кімнатах. Це так звані інтелігентні гри: віст, брідж, тарок і. т. п.

Була ще й окрема кімната гри: там уже був настрій газардової гри. Сюди заходили свої звичайні грачі — більш усього театральники, драматичні артисти. Тут життя було піднесеним, вельми прискореним живчиком. Тут не тільки можна було грати і в одній хвилині збутися всього свого майна, звідци і вилетіти можна було окремими секретними дверми і спеціальними сходами, та хто попадав на них, того вже прислуга не впускала ніколи на головні двері.

Четверта і пята кімнати — це величезна читальня, сполучена майже в одну залю, бо ділила її на дві кімнати тільки велика скляна перегорода. Одна частина, та від білярдової залі — більш оживлена. Сюди приходили й відходили в різні боки, тут присідалися ті, що хвилинку читають не читають, а вже очима слідять, куди б їм звернутися, до котрого б гуртка пристати до забави.

А друга її частина спокійна читальня — все майже для обмеженого гуртка гостей. Кількох журналістів мали там свої столи, за якими сиділи в означених годинах від початку, від самого засновання каварні і сидітимуть, доки їм сил стане сюди захо-

дити. Обложені безліччю часописів, вони розчитуються в них, виписки роблять, пишуть статті на біжучі теми. Тут родяться думки, що другої днини потрясають тисячами умів. Кожний із цих столиків має табличку „занятий“, значить зайнятий для непрошених гостей — дожидається свого газетного моля. Від другої з полудня до пятої, від дванадцятої вночі до третьої, четвертої сидять оригінальні постаті над безліччю задрукованого паперу, всисаючи в себе між повинню сірники тут і там якусь оригінальну думку, якийсь сміливіщий вислів, спинюються в читанні і реагують на них, або, підбадьорені ними, відкликаються до них своєю статтею.

Поруч із ними засідають коло столиків у своєму переділі тут політики, там гурт поетів, там літературні критики. Де-коли мішані гурти і цих і тих — ведуть свободні розмови.

На другому кінці каварні, анальоґічно до цієї письменницької читальні, є кімната для веселого артистичного світу — перш усього для музиків, співаків і оперних артистів. Тут є свій фортепян першорядної марки Безендорфера, тут пливе життя весело, безжурно, притім голосно і свободно. Всі, у кого нема охоти до читання, хто не любить спокійної білярдової розривки, або не хоче затуманювати себе неповорущим

сидженням над картами, громадаються в цій кімнаті, яка її зєднала собі загально признану назву: „Весела яма“. Є тут такі, що просто сюди йдуть, є й такі, що раніш заходять до інших кімнат, а потім опиняються в „Веселій ямі“.

Тут завсїгди найбільш глїтно, найбільш свобїдно.

„Весела яма“ — це головне джерело доходу властителя каварні — це рївноважник письменницької читальні.

*

Було вже добре по півночи, коли до „Веселої ями“ заїшла Ірена, сперта на рамя Михайла.

Більш ніж годину після того, як виїшли зпід театру, вони ходили сюди й туди, за спокоюючи одно одного. Не те, щоб докоряли собі: жалі свого серця виповідали в голос самі перед собою, навіть не в тїй цілі, щоб одно одному сповідатися, а так, щоб облекшити душі, щоб наболїле заспокоїти серце.

Нарешті Ірена забажала припочити. Боялася йти додому — занадто була зворушена. Заявила охоту вступити на каву. Були саме коло „Артистичної каварні“. Не надумуючи-ся, пішли сходами і незабаром опинилися в „Веселій ямі“.

Сіли в затишному куті від білярдової залі. Прислуга подала замовлену каву, ілюстровані тижневники — вони вглибилися в них.

Від найближчого столу звернулося до них трьох молодих людей: визначні представники українського Парнасу. Привіталися з Іреною, Михайлом, присілися до їх столу.

Розмова перескакувала спершу на ріжні теми, була досить загальна, навіть банальна. Але дуже скоро завершила на снільні для всіх літературні інтереси.

— Товаришу Михайле! Коли появиться друком ваша праця про українську Модерну? — поспитав Сергій Іванович, признаний молодий поет.

— Не скоро.

— Хіба ж так! Адже ви поступили вже доволі далеко.

— Кожний ступінь наперед рівнявся десяти ступіням взад.

— Не розумію.

— Чим ближче до кінця, я впевнювався сильніше, що годі її друкувати.

— Не маєте віри в свої сили?

— Не пора ще друкувати в нас такі праці.

— Чому ж то, коли можна знати?

— Треба виждати, поки витвориться в нас справдішня модерна література.

Поети глянули один на одного.

— Те, що є у нас, ви не признаєте літературою? Ви пристаєте до гуртка наших клеветників, що то нас макулятурою охрестили? — обрушився наймолодший з гурта.

— Простіть, Юрію Ольговичу. Я далекий від того, щоб споневажувати нашу молоду поетичну братію. Говорю зовсім загально. Як з одного боку я далекий від того, щоб ображувати кого назвою „макулятури“, так з другого боку не можу одушевлятися тим, що тепер у нас називається письменською творчістю.

Я завсігди ставлюся до ваших (значить поетичних) писань *sub specie aeternitatis*. Читаючи твір, я дивлюся перш усього, що в ньому красного. А далі — яке його значіння в творчості автора, який це вклад в українське письменство, а врешті найважливіше: що вносить він нового в штуку взагалі — яке його місце в письменстві культурного світу.

І тут кожний наш сьогочасний твір (виїмків так мало, що говорити про них не буду) ломить, скажу ординарно, голову.

Михайло просто любувався вражінням своїх слів. Він ледви чи в инчій хвилі був би спромігся на таку правду. Йому чи раз доводилося говорити, спорити, перечитись із молодими письменниками. Він свідомий

був їх зарозумілості, певности себе, великих аспірацій. Знав, які вони взагалі вражливі на критику, як боліла їх т. зв. неприхильна критика. А що він не любив докраю доходити в своїх висновках, між ним і молодим Парнасом були доволі гарні взаємини. Не чого инчого, як кадил, ядали вони й тепер від нього, та ще в товаристві жінок. Та ось несподіваний удар.

Михайло не міг инакше.

Стільки перейшла душа його сьогодні, що панувати над нервами годі було. Він взагалі не був настроєний до бесіди на літературні теми. Його дратувало товариство чужих людей. Він бажав остатися сам на сам із своїми думками, з Іреною. Хотів дивитись їй в очі, ловити кожний її стогін, кожний віддих її, рух серця. А тут товариство знайшлося.

Він знав, як збутися інтрузів.

Та на добрий гумор їх трапив, чи може товариство Ірени казало їм постояти за свою гідність.

Найстарший із них Сергій Іванович, сказано, признаний уже поет, підхопив:

— Що ви розумієте під європейською літературою? Це така несимпатична фраза, що я не можу збагнути, як ви, такий перебірчивий, вдовольняється цим загальником.

— Ви знаєте твори своїх обидвох товари-

шів? — звернувся до нього Михайло. — Розуміється, що знаєте. І вони ваші теж. Скажіть, будь ласка, що нового, цінного, вложили ваші обидва товариші в скарбницю духа людства, що нового, оригінального, ніким не висловленого у такій формі, одним словом, що такого цінного, що заставило б усі культурні народи присвоїти ці твори своїй національній скарбниці — що такого написали ваші обидва товариші? Скажіть, будь ласка. А вони нехай наведуть ваші твори того роду.

— Я не вірю в ґеніїв людства. Я признаю тільки національних ґеніїв.

— Це ж не відповідь на моє питання. Але нехай! Скажіть мені, котрий із ваших творів переживе вас? Значить, котрий із них є такий, що без нього не можна уявити собі повного образу української культури.

— Пані Ірено, — перебив йому поет. — Пощо ви вибрали собі такого скучного товариша?

— Пан Михайло далеко не скучний для мене товариш, — відповіла Ірена.

— Хіба ж ви цих виводів його не назвете скучними?

— Я перш за все не веду з паном Михайлом розправ на літературні теми. А ви — що хотіли — те й маєте.

— Давай і нам забалакати инакше, — підхопив Юрій Ольгович. — Кельнер! Гріотки! Колісце.

А до товаришів:

— Пора зачинати забаву!

Почав оповідати найсвіжіщі новини з літературного світу, пікантні артистичні скандалики; посипалися дотепи, жарти, сміхи. Полилися лікери.

Ірена відпрошувалася спершу, але потім пристосувалася до загального настрою каварні й сама повеселіцала. Тим більш, що до їх столу присілося ще скількох веселих людей.

Зачала плисти свободна течія каварняного життя.

А Михайло, що сидів біля Ірени, бачив ту зміну в настрої своєї товаришки, рад був сам брати участь у забаві, але мусів слухати жалів Сергія Івановича:

— Ваша правда, що нема в нас ґеніяльних творів, що нема в нас ґеніїв. Тільки ви беріть на увагу той осередок, у якому доводиться жити нашому братові письменникові: та злиденна мужицька нація, далека від культури.

Михайко похитав головою.

— Дозвольте?...

— Ні, ви дозвольте, дозвольте, товаришу, — перебив поет. — Я вже знаю, що ви скажете. Ви зараз виїдете з Шевченком, Федьковичем, Франком... У нас мода стягати цих велитів із їх висот до їх мужицького роду.

— Тисячі талантів дримає під мужицькими стріхами.

— А чому ж ті десятки тисяч, що відбилися від хлопської мізерії, такі далекі від духових інтересів культурного світу? Адже ж наша інтелігенція за вічами, за транспор- тами — світу не бачить.

— Поведіть на добру дорогу економічну роботу, скріпіть багатство народу, побачите, яке це матиме значіння для нашої політики, для нашого письменства, для нашої культури.

— А поки що: сірина! І де тут родитись ґенієві? Хто його слухатиме, хто піде за ним? Хто поспитає його, чи мав ти що їсти сьогодні, добродію? Його хіба читатимуть, як якийсь філянтропійне товариство в п'ятидесятилітню річницю його смерті видасть його твори в „Українській письменности“ п'ятьдесят- аркушевий том за корону. І скажуть: був талан та змарнувався... Не так?

— Може й так, — відповів Михайло, слухаючи ухом слів Сергія Івановича, а душею заслуханий у чарівній голос Ірени.

— І де ж тут ґеніям родитись на такій злиденній землі, на такому багновищі!...

— Так, так... — притакував Михайло.

Визволила його нарешті Ірена, втягаючи його в загальну розмову.

А Сергій Іванович задумався над гіркою долею ґеніїв в українському громадянстві.

„Весела яма“ чим раз наповнювалася гістьми. Біля всіх столів глітно і гамірно, прислуга тільки забірає порожні чарки й приносить на їх місце повні. Тут і там стрілими вже шампани.

Аж ось Ірена зблідла. До тої міри збен-тежилася, що з трудом могла заховати перед очима товаришів забави своє стріво-ження.

Крізь двері просто неї увійшов у кімнату Іван Володимирич, у веселому товаристві. Ті дві співачки були теж. Цілість робила вражіння гуртка, який сьогодні не вперше заходить забавлятися.

Увійшовши до залі, Іван Володимирич скинув одним дрюгненням брів і носа цвікер, протер очі, і після того, закладаючи помалу цвікер на ніс, почав роздивлятися по залі. Ізвідусюди звернено увагу на цей гурток, що так свобідно і голосно з'явився в каварні. То ж Іван Володимирич кланявся знайомим майже при кожному столі. Нарешті кинув голову взад і, не довіряючи своїм очам, поправив цвікер та́ став придивлятися.

— Так, це вона, Ірена. О тій порі — прошу... — подумав.

Глибокий поклін в напрямку Ірени... Потім іронічна посмішка перелетіла по його лиці.

— В якій цілі? — подумав. — Слідити? Дратувати? Показати користування волею?

Значить, відповідь на мій лист? Га, що ж! Поміряємося!

Сів край столу, де вже пінилося перлисте вино в чарках.

Ірена слідила його від хвилі, коли увійшов. Бачила, як цей гордий патриціїї, певний своєї сили, свого значіння в оцьому артистичному й півартистичному (позерському) світі, увійшов та й став розкланюватись: не кланялись — віддавати поклони. Куди ні звернув своє лице, голови похилялись перед ним. Вона бачила, як сяло його лице щастям, як кожний поклін підносив його в очах і власних і всього того гурта знайомих. Стривожена дожидалася, коли його зір спиниться на ній. І в ту ж мить звернулася з уданою веселістю до Михайла. Її голос дріжав, віддих у її грудях завмер — та лице мусіло зложитись до усмішки. Ніхто її не запримітив подвійної її гри. Та все ж таки вона очей з нього не зводила. Зловила кожний вираз його лица при стрічі з нею. Не затратила з своєї уваги і того гордого зморщення чола і виразу визову, з яким звичайно прощав її, коли мав пропасти на скільки днів. Потрясав гордо головою й цідив крізь зуби:

— Так?... До побачення!

Вона знає, ох, добре знає, що значить цей вираз лица! Не минеться їй це легко!

І справді.

Дві чарки. Свобідних скільки слів. Встає і йде до фортецяну. Розкрив його так голосно, що не міг ніхто не звернути на це уваги. Безжурна, повна бравури імпровізація.

То тут, то там почула Ірена звернені на себе очі знайомих. Вже за його появою десяток очей шукав, яке це вражіння зробило на її лиці. Намагалася витримати спокійно допитливі погляди. Тепер було трудніше. Аж тепер зміркувала вона, яку непевну гру зачала. Вона навмисне пішла сюди. Ждала на нього тут. Але не гадала, щоб він, бачучи її, сів до фортецяну, щоб такий визов грою кинув її в лице.

Душа її стрівожилася. Вплітав в імпровізацію стільки тонів, стільки акордів близьких їм обоїм. Очевидячки драгував її. Як важко було їй задержати тепер рівновагу. Коли почула на собі очі, що звідци і звідти зверталися на неї, здавалось їй, що всі знають її таємницю. Хотіла кинутись у вир веселости, хотіла бавитись усією душею. Жадна була побіди!

Та замість того всього побачила, що настрій при її столі почав обнижуватися. Не без того, що товариші забави додумувались її душевної боротьби. А вже найбільш став пригноблений Михайло.

Він перейшов сьогодні таку скалю ріжних-преріжних почувань, що не міг уже

навіть панувати над собою. Був певний, що Ірена задля того прийшла сюди, щоб слідити свого чоловіка. Він тільки за покришку служив їй. Почув дивний приплив роспуки до серця.

— Так ніщо я для неї? Забавка, іграшка, чічка, якою пограється й кине?

Ірена зверталася з посміхом до нього.

— Чого такі чудні, Михайле?

— Годі инакше.

— Не розумієте ви мене.

— Не зрозумію вас ніколи.

— Михайле, — шепнула йому сердечно. — Коли б ти знав, який ти дорогий мені!

— Навіть не іграшка, заслона... параван, — промовив у голос сам до себе, поміж себе її Ірену.

Ніхто не звернув на це уваги, крім Ірени. Вона ж у першій хвилині відвернула од нього голову, надула уста, але в ту ж мить звернулася з ніжним завзивом до нього.

— Голубчику, Михайлику! Вірь мені, що помиляєшся. Ти моєму серцю дуже дорогий, Михайлику. Повірь мені, я не обдурюю тебе. Ти цього ще не чув од мене.

Подала йому остентаційно руку. Він стиснув її, але вмить пустив, бо почув, як нервова дрож потрясла нею.

Делікатний слух Ірени завважав, як одну

з її улюблених пісень підхоплено при веселому столі товаришів Івана Володимирича; вона побачила, як Ольга Якимівна піднеслася від столу, підійшла до фортецяну і тут уже заспівала повним голосом, звертаючи на себе увагу усієї залі. Під кінець пісні ледви не склонилася на Івана Володимирича, але він урвав акорд, зловив її руку і приложив гарячо до уст. Посипались оплески, і трохи не придавили Ірени. Засильний був удар, здавалось не видержить його. Видержала. І не тільки це. Мусіла ще дивитись, як Іван Володимирич з Ольгою Якимівною на грудях див по залі посеред оваційних оплесків, привітів, ґратуляцій. Вона склонила голову на його груди, і йшла так оперта об його рамя, він лівою рукою держав її за стан, піддержував в околиці грудей. А головою кланявся звисока за себе і за неї.

А коли мав уже сісти на своє крісло, кинув повним визову оком в сторону Ірени і посміхнувся з тріумфом:

— Бач, маєш, що хотіла!

Ірена присягла б, що почула цей звук його слів. Так добре знала його душу, так певно читала в виразі його лица.

Це все ще більш принизило настрої Михайла. Він уже не вірив в її запевнення, що це її не вражає, не слухав її любих слів, звернених до нього. Починав розуміти дій-

сність. Він і Ірена не могли зійтись на одному шляху. Це очевидне вже було!

— Як ваші почування міняються! — промовила до нього Ірена.

— Як то міняються?

— Уявіть собі себе самого у мене в хаті в сьогоднішній вечір, і тепер.

— Ірено, не муч мене! Благаю тебе, не муч мене.

— Сам себе мучиш.

— Ірено, я не вірю тобі, щоб те, що ти сказала до мене, було правдиве. Не вірю, щоб ти була байдужа до Івана Володимирича. Тепер уже не повірю ніколи, щоб ти могла проміняти його за кого инчого, хто б він не був!

Ірена відповіла холодно і спокійно:

— Іван Володимирич не існує вже для мене.

— Віддавна?

— Від цієї хвили.

— Але й я як би не існував для вас.

— Кохання не міняється, як стару рукавичку.

Край їх столу тріснув пишній шампан, золоте вино запінилось у струнких склянках.

— Товаришу Михайле! Критику наш будучий, персте божий, який громи прокляття кидатимеш на наші голови, або ласку

небесну зсилатимеш на серця наші, запиті побратимство із нами, поетами з ласки божої і з ласки твого критичного пера.

Запивали один з одним. Цілувалися побратньому.

— Це у вас гарний звичай, панове. А чи жінки у вас запивають теж побратимство?

— З нами поетами все можна. Ми готові.

— Товаришу Михайле! — мовить далі Ірена, не зважаючи на слова Сергія Івановича. — Ми з вами друзями давно стали. Давайте запемо ще й побратимство.

Мов громом розбитий Михайло вволив слухняно волю Ірени. І не счувся, як вона витиснула на його уста прилюдно поцілунок.

Ще не вийшли із счудування ледви тверезі товариші забави і видці з найближчих столів, коли страшений брязкіт скла понісся по залі. Оце Іван Володимирич вихопив з рук кельнера тацу, що на ній стояло близь двадцять скляночок шампанського, і кинув-змів їх із таці на землю. Дзенькнуло скло! Цей брязкіт у дикому акорді заставив здригнутись усіх учасників, а брязкотів розсипуваного в дрібні атоми скла товаришив визов Івана Володимирича:

— Як бавитись, то бавитись!

Тут і там почали вставати. Буває, що розсиплеться при забаві де-коли скляночка, вже зовсім над ранком — тоді вже жінок тут

немає. Але, щоб повні чарки з усієї таци...
Це дико.

Вставали і прощалися.

Ї Ірена підвелась і промовила:

— Прощайте, панове. Забава зачинає ставати дуже широка. Михайле, проведіть мене.

А коли наближалася до дверей, ледви не над головою її розбилася об стіну скляночка. Тріснула, як під ударом чарівника і розсипалася в дрібні атоми, як би її не було ніколи. Ірена оглянулася й закам'яніла на місці. Іван Володимирич стояв усе ще в тій самій позиції, як оце перед хвилиною кинув перед неї до стіни скляночку. Очі всіх звернулися на ту пляму над дверми, де перед хвилиною розбилася склянка, кинена зухвалою рукою Івана Володимирича; потім падали на закам'янілу постать Ірени, то на дикого визовника Івана Володимирича Оленського.

Глибоку тишу, яка розлилася по всій залі, перебив спокійний голос Ірени:

— Гратулюю помислу...

Повернулася гордо до дверей, подала руку Михайлові і вийшла поважно.

Скрізь почувалося, як тут і там свobodно відітхнули неодні груди. Напруження почало покидати стіни кімнати.

Потонуло у згуках фортепяну, далеко не зрівноважених, у яких хотів біль душі своєї

заглушити Іван Володимирч. Біль душі ізза ображених гордоців.

*

Ірена вийшла з каварні в почутті своєї переваги, у почутті перемоги над Іваном. Вийшла вповні вдоволена. Оперта на рамя Михайла, вона ішла мовчки й роздумувала, яке вражіння зробив цей шалений крок Івана Володимирча. Здається, що перемога дуже по її боці, коли ця вирахована, аж до цинізму байдужа людина вибухнула так ординарно.

Вона піднесла зір на Михайла і майже здивувалася, що йде оперта на рамя, як раз, цього мужчини. Чудно якось. Вона не тільки прилюдно рамя йому подала, вона поцілувала його привселюдно. Заклчила із ним близький, майже нерозривний, звязок — без найменчої внутрішньої потреби, навіть без тіни кохання, яке одно тільки давало б їй до того право, яке одно, здавалось би, оправдувало б її вчинок, яке одно навіть не всилі оправдати того, що зробила!

Почувала несмак і сором сама перед собою. Що вона скаже цієї людині, коли він схоче піти ступінь далі, уповажненій, будь щобудь, дуже сильно до того її поведенням. Вона не може инакше, як відтрити його,

увільнитись одним словом, одним холодним рухом від його товариства. Чим же ж він завинив супроти неї, що вона так жорстоко знущається над ним!

Дивувалася, що він іде так мовчки поруч із нею. Про що він тепер роздумує?

Чи перелетить йому крізь думку почуття того, який він од неї далекий, який для неї чужий...

„Коли рубають ліс, падають тріски!“ — подумалось їй і ця думка почала заспокоювати її.

Так. Тільки вона повинна пірвати ці неприродні зносини, закінчити всю ту комедію. Не нищити людини, яка кинула їй під ноги своє зране серце.

— Чого так мовчки йдете, Михайле?

— Блукаю густою глушиною лісу й боюся голосом своїм накликати жорстокі примарі на себе.

Не хотілось йому признаватися з чорними думками, що придавили його груди. Важкі думки, безнадійні! Він свідомий був фальшивого тону у всій тій грі, розумів аж надто добре свою ролю. Боротьба йшла між Іреною й Іваном Володимиричем, а він був тим шкуряним манекіном, який мав тільки приймати удари від обох сторін.

Коли Ірена в найближчій хвилині поглянула в його лице, зрозуміла правдиві його

думки. Таке викривлене болем, з таким очевидним виразом терпіння, муки.

Настала чи не вперше хвилинка, коли вона пожалувала його із щирої душі. Стиснула своїм рамям його руку, оперлася на його груди, повернула голову до його і, вдивляючися йому глибоко в очі, прошептала:

— Михайлику! Дорогий...

І коли він долонею лівої руки пригорнув її лице до себе, коли хвилинку вагався, вона не противилась... З устами зложеними до поцілунок ждала. Він присався до її уст із пристрастю, яка прокинулася в одну мить, а крізь пітьму ночі бачив огонь її очей.

І де не ділися всі його міркування, всі сумніви, уся певність розуміння своєї ролі. Він чув її уста біля своїх, чув її віддих, — тепло її тіла далі упоювало його. Ішов і далі мовчки поруч неї. Ішов, стискаючи її рамя, упоений одним сердечним її словом, одним ніжним рухом її тіла.

Одно тільки трівожило його: дорога чим раз коротшала, чим раз наближався щастю його край.

Вже стояли під знаною йому кам'яницею. Подзвонив. Ірена ще руки своєї не вихоплювала. Сторож відчинив браму. Іще не прощається. Стиснула первою його руку і потягла його за собою. Неначе приголомшений, перейшов браму. Чув, як сторож запірає

двері. Чув биття свого серця. Бачив у блідому світлі ліхтарки нервові румянці на лиці Ірени, чув віддих її, запертий. А все те, як у сні, усього того не міг зрозуміти. Не визнавався в тому, що оце сталося, що ждало його.

Аж коли двері її кімнати зачинилися за ними, він почув себе ніяково.

Ірена скинула свobodним рухом капелюх із голови і стала перед ним у всій своїй красі, у всій принаді. Її очі сміялися приманчиво.

Зловила в свої руки його голову і пригорнула її до себе.

— Ну, що ж? Чого ж ти такий не свій?

— Не можу отямитися, Ірено.

— Нічого дивного. Я, бачиш, боялася оставатись тепер сама вдома... сама в оцих чотирьох стінах.

А потім погрозила делікатно пальцем:

— Пригадуєш собі, Михайлику, що ти запив побратимство зо мною? Твоїм обов'язком боронити мене від усякого, хто б то не хотів зробити мені яку пакість, навіть... від самого себе.

А по хвилині, щоб перебити грізну мовчанку, докинула:

— Уважай, що в-останнє ти б бачив мене!

Знов мовчанка. Очі в обох глибоко похнюплені,

Коли Ірена піднесла свою голову, жахнулася від вигляду Михайлового лиця.

— Про що ти думаєш, Михайле!

Підніс на неї свій зболілий погляд і мовчав. Та мовчанка його була більш, як вимовна.

— Не можеш надивуватися мені?

— Не можу. А ще більш собі не можу. Не можу зрозуміти, як я смів піднести на вас свої очі, як я смів подумати, що ви зіб'єтесь колись із свого шляху задля мене.

— Ти думав таке про мене?

— Я зле висловився. Я не те думав. Я взагалі не знаю, що я думав і чи взагалі я мав які думки? Це шал якийсь заволодів моїми нервами, кинув мене вам під ноги. Я ж знав, що зійтись нам нікуди й ніяково. А все ж таки я думав...

Говорив нервово, дріжачим голосом, крізь який пробивалися давлені сльози.

— Мені бачиться, ти докоряєш мене, що я посунулася сьогодні поза межі можливого...

Мовчав.

— Увесь вечір... Це було щось таке ненормальне, неприродне. Правда?

— Я того не мовлю. Я вас почасти розумію.

— А почасти? Чого я тебе сюди забрала?

Дивився на неї з розбійною посмішкою.

— Вгадю твої думки?... А чому ти не хочеш зрозуміти, що ждало мене в оцих моїх чотирьох стінах, що ждало мене серед диких игровищ усяких примар, кістяків і тіней минулого мого життя? Ти не хочеш того зрозуміти, що побут мій у пустій хаті гірш найлютіших страждань?

Не можеш зрозуміти мене, що я стратила все своє життя, ціль свого життя? Що всі приємности, всі радощі життя для мене пропаці! Що я ніколи не зможу вже втіпатись життям?

Той один чоловік загородив мені шлях, заляв його одним словом: кохаю! І пішов собі, поглузував собі з мене, насміявся надо мною.

А я сиджу у тому залятому ним замкові кохання, кручуся безпросвітно у зачарованому ним колі, мучуся минулими споминами, мені вчуваються згуки фортепяну, оживленого навіки його рукою. Мені вбачається його постать і все те мучить мене, мучить мене, мучить і буде мучити навіки!

Чи ти це можеш зрозуміти, чи ти відчути це всилі?

Михайлові покотилася по лиці гаряча, палюча сльоза.

— Я молода, я могла б іще жити, нажитися!... Ох, що б я дала за це, щоб зна-

йшлася яка сила, яка б звільнила мене од кайданів тих примар змарнованої молодости!

А поглянувши на вираз лица свого товариша, крикнула стрівожена:

— Лишіть, лишіть, Михайле! Я вгадую ваші думки. Хіба, що хочете до того довести, щоб я позбавила себе життя.

Такий безмежний жах відбився в її сполоханих очах, що Михайло закам'янів у півруху в напрямку до неї. Кинувся в крісло і став головою товкти до столу.

Ранок застав їх на давніх місцях, задивлених у себе, зайнятих кожне своїми думками. А всі їх думи-мисли спліталися в одно зачароване коло: гіркого наєміху долі.

Минали дні за днями.

У відносинах Ірени до Михайла не було великої зміни. Перший вибух пристрасти у Михайла перейшов у спокійну тугу, в гіркий жаль. Товариство Ірени ставало для нього доконче до життя потрібне, без неї світ як би не існував. Усі його думки, всі бажання, кожний його крок повернулися в напрямку стріч, розмов з Іреною; години, коли бачитиметься з нею, дожидався так нетерпляче, як досі нічого в житті. Але в-одно почав освоюватись із думкою, що він їй зовсім байдужий, що їй узагалі на ньому не залежить. Він примирився із тим. Вдовольнився новим своїм становищем: товаришом-другом її хотів стати.

Дійшов у своїх відносинах до Ірени до такого пожертвування себе для її інтересів, що годинами цілими товаришив їй, знаючи, що вона слідить свого чоловіка, що вона хоче побачити його хоч іздалеку, бодай тінь його захопити очима.

І болеві його під ту пору вже краю не було. Ідуть, ідуть нераз по-під руки, говорять із собою, а на ділі такі до себе чужі, такі віддалені одно від одного. Вона блукає

очима здовак вулицями, роздивляється кожного проходячого мужчину в великоміському натовпі, а він — він помагає їй, він відчуває кожний її нервовий рух, і в-одно тільки вмовляє в себе, що годі инакше, що йому, як другові, неможна поводитись не так, як він це робить.

А зустрінуть, побачать, заздять — вона спалахне вся вогнем на лиці, звалиться на його рамя, як та підкошена травиця на свіжий покіс, лице її в-одну мить проблісне, але голос стає якийсь мягкий, сердечний. Нераз він і сльозу вичуває у тому голосі.

Починає її аналізувати. Розуміє жалісну ноту в її голосі, розуміє її сердечну. Тою вона із своїм Іваном розмовляла, цю йому, Михайлові, в дарунку приносить за його жертову, за його добре серце, за його посвяту.

Тільки одно цікаве. Думки їх сплелися в-одно, до однієї цілі стреміли, але ні слова в них про це не було ніколи. Стала між ними німа умова, не доторкатися розбільної рани, не розривати її словами. Хоч кожний їх спільний крок не був нічим инчим, як шарпанням наболілих нервів — вони ні словечком про це між собою не згадали. Неначе таємницю яку заховували свої вчинки, свої думки, на дні душі, заховували їх, щоб не прірвалися крізь їх уста в вигляді несумлінних слів.

Зжилися з собою, близькі. над міру близькі до себе, далекі, без краю далекі.

*

Настали душні, гарячі дні. Після довшого проходу одної такої днини опинилися Михайло й Ірена в хаті Михайла. Сиділи мовчки. Михайло держав руку товаришки в своїх тремтячих долонях, стискав її та опянював себе теплом ніжного її тіла.

У приступі млости Ірена схилила голову в його сторону: він піддержав її й почув її всю на своєму рамені, на своїх грудях, на лиці своєму. Припав до неї й почав цілувати її пристрасно. Ірена чи не хотіла, чи не могла боронитися — піддалася його цілункам. Лежала безсила в його обіймах: він з роскоші минався.

— Кохана, дорога моя, роскоше моя, світе мій, — лебедів у приступі захвату.

Ірена ні словечком не обізвалася. І коли підчинялася його пестошам, коли слухала його любовних шепотів, робила це немов в омлінні, з прислоненими очима, сама не займаючи його ні словечком, ні найдрібнішим рухом.

Аж ось отямилася, немов із півсну, немов з омління. Вираз її лица із розміяного пе-

ресунувся у поважній, миттю заграла на ньому усмішка і доки Михайло встиг отямитися, покотився по кімнаті перлисті сміх Ірени. Поправляла своє збурене волосся, приводила до ладу розхрістану одіж і сміялася нервовим, істеричним сміхом.

Збентежений, стояв Михайло безрадний, в почутті велитенської своєї провини, серед ударів їдкого насміху. Чого б не жадав, чого б не надіявся, такого сподіватися не міг. Не думав, щоб так повернулася ласкавість Ірени.

Від кількох останніх днів він запримітив деяку зміну в її поведінці. Вона ставала чим раз ніжніша, чим раз більш прихильна до нього. Він мав те вражіння, що вона не тільки осмілює його, що навіть заохочує, що просто кинути себе вже хоче в його обійми. Він, що минався в душі з туги за нею, а при ній держався міри не то пристойності — строгости, що був неначе жрець поважній при сповнюванні святого обряду дружби-побратимства, поневолі став скорятися чарові її принад, почав роскошуватися самою думкою грішних пестоців із нею. І сам не чувся, не стямився, коли узяв її в свої обійми.

Та тої сміх її, спокійний, дзвінкий, такий себе певний, отямив Михайла. Він зрозумів своє становище супроти неї.

Почув великий приплив ніяковости до лиця. Не знав, куди з очима дітися.

В одну мить ролі їх змінилися. Що він говорив, що він шептав в упоєнні слова пестоців, що він упивався пристрасною роскішю її тіла — тепер вона прийшла до слова. Полилися з її уст свободні, певні себе слова насміху.

— Так ви, пане Михайле, в нічому не пнчі від пересічного мужчини? А я думала, що ви якийсь недостижимий ідеал. Я дивилася на вас у почутті тривоги перед вашою повагою, перед величчю вашою... Ха, ха, ха!...

Вибухала раз по раз голосним, свободним сміхом. Не було вже тепер у ньому навіть насміху, глузування, іронії — були в її сміхові веселі радощі, що повелось їй осягти те, чого, здавалось, бажала.

— Хто б дивився був на вас цих скілька днів, був би присяг, що ця людина станула на висоті своєї ролі дружнього побратимства.

Почала попадати в веселій патос.

— Що ви такий далекої од усього земського, зміслового.

Михайло став потирати собі чоло рукою, щоб привести себе до памяти, щоб опритомніти.

— Що ви, коли вже раз віднесли світлу перемогу (признаюся вам, що ваша перемога

була гідна переможця!), що ви вже йтимете певною ходою до дальших перемог... Хто б то подумав, що ви так хутко підете на програну, що так легко повиснете на шпій жінки-друга в хвилі, коли вона показала вам свою слабосилість, що ви з такою жадобою впиватиметесь в її уста, в її очі, волосся. Пан Михайло — так хутко випали з ролі!

А в Михайловії душі зайшло скільки перемін. За першим вибухом її сміху він збентежився, почув жаль до неї. Потім, коли вона стала насміхатися, злість зродилася в його серці. Здавалося, що, мало сказати, вибухне, що кинеться на неї і відплатить їй бруталною силою за зневагу, яку йому заподіяла, що, як перед хвилиною милувався нею, так шарпатиме її в дрібні шматочки, як розкошувався ніжними дріжаннями її тіла, так любуватиметься її стогонами; здавалось, що доведе її до того, що вибухи свобідного сміху змінить у стогони гіркого ридання. Та не минуло скільки хвилини, як під впливом її голосу, її веселого сміху (він не чув уже самого змісту слів, він прислухався тільки до солодкого дріжання її грудей, упоювався чарівними згуками її голосу) — у нього почала родитись жадоба зловити її в свої руки, задавити в скаженому обіймі, або випити, виссати увесь чар солодоців, усею принаду роскоші з її тіла.

Коли вона проголошувала з насміхом велич його побіди, він підійшов до неї і промовив у захваті:

— Так, я випав був із ролі і то двічі: перший раз — знаєте коли, тої памятної ночі, а в друге — саме перед хвилиною, коли стояв тут, як гімназист, приловлений на сходинах із дівчиною. Але тепер уже минулося моє збентеження, Ірено, пані Оленська. Дорога моя Ірено! Я жити не можу без тебе. Ти мені шлях мій ясній заступила. Ти мені забрала спокій, ти відобрала мені міць до праці. Як тінь твоя снуюся за тобою, чи є ти біля мене, чи тільки образ твоїй в моїй душі.

Не роздумуючи над своїм вчинком, він кинувся на неї. Кинувся усією брутальною перемогою своїх сил, зловив її в обійми своїх дужих рук.

— Але тепер прийшла моя хвиля. Тепер ніяка сила не вирве тебе з моїх рук. Тепер я уюся спаленими з жадабні устами чаром твоєї роскоші.

Ірена вмить побачила грізне своє становище. Затремтіла, стрівожилася, почала його благати наляканим голосом:

— Михайле, Михайле! Що ти задумав? Михайле!

— Ірено.

— Лиши, Михайле. Благаю тебе. Лиши мене, Михайле.

Вираз її лиця став такий повен болю, у голосі згучав такий тон роспуки, а очі так гаряче його благали, що спинився на місці і пустив її з рук своїх.

Звинула боржійї волосся, поправила одіж, наложила капелюх на голову, зловила на прощання його руку і, доки встиг отямитися, приложила її до уст своїх. Витиснула на його руці гарячий поцілунок.

У дверях уже кинула йому сердечно:

— Прощай навіки.

Приголомшений цими подіями, опав Михайло на крісло і потонув у задумі.

На нього спозирала з бюрка постать жінки, що таку бурю счинила в його серці, а там на коридорі за дверми ледви утихли відгомони її кроків, а тут у кімнаті ще не розвіялися і сміх її дзвінкий, і голос благання і те „прощай навіки“.

Усе те звалилося важким тягаром на його голову.

Чорна п'ятьма залягла кімнату.

Скулена, забита в глибокий фотель сидить Ірена, вдивлена перед себе. Сидить стрівожена, переслідувана примарами, відблиском події останніх днів. Посеред розгульного гамору нічного каваріяного життя переслідує її якийсь звук, як скрегіт пили по склі, і шарпає зболілі її нерви. До сліз її доводить. Стривожену — в роспуку її кидає. Вона борониться перед примарами і знати не знає, звідки вони на неї вдаряють, куди звернутися для оборони. Свідомість її затрачується. Затрачується межа поміж дійсністю й виploдами хворої уяви. Вона бачить, як її кімната наповняється безсоромними постатями розгульних жінок, дикими, розсатанілими в своїй жадобі, постатями п'яних чоловіків, як вони спітаються в пристрасному колі...

А понад усе те вибивається різкий звук — вона не може вловити його, зрозуміти, означити...

Брязкіт сотні битих чарок, тисячі торощених судин, ах... брязкіт розбитої над її головою скляночки, що випито з неї тільки що шампана. Символ розбиття її душі, її

надії, її щастя, подружнього життя, символ розтрісканого її чуття, пошарпаних у дрібні нитки думок. Гіркий символ її минулого горювання, безпросвітих майбутніх днів. Дрібними відломками встеленні її шлях, куди не захопить оком.

— Раз на все заперлася клямка! — мигнуло їй у голові. — Раз на все зачинені двері перед поворотом її в дім чоловіка. Заперті навіки. Нерозумним одним вчинком.

Взагалі все, що вона не робить, одна велика помилка, одно велике непорозуміння. Неначе увязнена в сільце заплутується за кожним своїм рухом, на кожному ступіні чим раз більше. Яка не обчислима в своїх змаганнях, у своєму поведінні! Що спонукало її споневажити себе прилюдним поцілунком з людиною, що, як не як...

Так, так, сто раз так! Вона вже зовсім свідома того, що Михайла більше не побачить. Аж тепер зрозуміла, що він їй зовсім, але то, як тільки можна подумати собі, зовсім байдужий. Він навіть зачав ставати їй противний, чим більш намагався наблизитись. А сьогодні?

Страслася венм тілом від огиди.

Ненавсений став він їй, коли кинувся на неї, як звірь. Дивитися на нього не могла б, не то що. Думала, що переможе себе колись, що навернеться до нього, що

коли не що, то бодай зможе байдуже виносити його залищання, що він на стільки бодай зможе витиснути з її душі образ Іванка, що віддасться йому без відрази — сьогодні і те пропало. У ту мить, як він кинувся до неї, в її душі вже все рішилося. Більшого просвічення їй не треба і довше обдурювати себе не думає.

І ця людина заваяла стільки на шляху її життя! Аж гірко подумати. Заломив її шлях, кладки через нього не кинув! Чого він мусів наблизитися до неї? Чого вони перейшли одно одному дорогу?

Завагалася.

А вона як хіба не зломилла життя йому її ще де-кому?

Посміхнулася гірко.

Як би так усі люди стали зводити з собою порахунки хто перегородив кому та поперехрещував шлях?

Трагікомедія людської мізерії.

Одно певне: з чоловіком не зіідеться вже ніколи.

І друге певне: не побачить уже Михайла на очі.

І третє: не вирве з серця Івана Володимирича, колишнього свого чоловіка, ціль усіх своїх думок, усіх бажань, джерело всіх своїх почувань.

Як і не згадає ніколи про Михайла...

Піде в світ, заривється в праці, простітї, найбільш буденній, яка забере її усю силу, вирве з душі всі думки — зробить із неї певразливу ні на що колоду.

Її увага звернулася в напрямку дверей.

Чи їй здавалося, чи справді постукало? Поки встигла зорієнтуватися, чи це їй причулося, чи дійсно хтось стукає, двері одчинилися, в світлі проміння, яке падало від електричної лампи з вулиці, станула постать Івана Володимирича.

Ця поява була така неждана, така для неї несподівана, що Ірена, яка провела весь вечір у царстві примар, і тепер не була певна — Іван це, чи його дух, який станув у колі тих примар, що мучать її без віддиху? Як сиділа прикована до крісла, так ще глибше понурилася в ньому, шукаючи там мимохіть оборони в скрутному становищі.

— Добродійка, здається, не ждали мене, — промовив із насміхом Іван Володимирич.

Мовчала.

— Розумію, що не могли ждати.

Стояв перед нею і всверлювався в неї очима, повними насміху.

— Признаюся: не ждала, — промовила несміливо, захоплюючи насплу віддих, що в-одно рвався в грудях.

— Це зовсім зрозуміле.

Здвигнула раменами.

— Ясно, що зрозуміле.

— В добавку по милій зустрічі.

— Не розумію!

— В домі вибраного, улюбленого, коханого, чи як там схочете.

Не знала, що сказати. Сиділа, притаївши віддих у собі і дожидаючи сильного удару обухом у голову.

— Мені, що правда, повинно це бути зовсім байдуже, коли б не йшло тут про моє ім'я. Я не можу дозволити, щоб перше ліпше вуличне сміття носило ім'я роду Оленських!

Почула приплив безкрайого сорому. Віщипився до неї нестримний жах. Здерто одним словом трагікомічну маску з її життя останньої доби. В приступі жалю чи вибуху божевілля хотіла пометитися, хотіла рятувати себе. Як ранений звірь кинулася на Івана Володимиріча.

Не порушився. Спокійно але рішучо зловив її за руку і трутив сильно в фотель, потім виїняв сірники і засвітив флегматично лампу.

— Так. Поговоримо при світлі, спокійно. Я не прийшов тут в ролі заздрісного коханця, щоб доходило між нами до вибуху пристрастей. Я прийшов розмовитися холодно, тверезо, як і слід тим, що розмовляють з собою в-останнє в житті.

Ірена сиділа, мов скамяніла, мов громом

прибита. Слухала його слів, як чогось неімовірного, хоч і сама так про це думала, дивилася на всю цю подію, як на щось чуже і незрозуміле для неї. Такого удару не ждала.

Оленський сів собі вигідно при столі, виїняв спокійно папіроску, закурив її вільно і почав рівним, холодним голосом:

— Я вже давно повинен був це зробити, що хочу зробити сьогодні. Але завжди краще вийдати. Вже той безсоромний поцілунок уповажнював мене до цього.

— І хто це сміє говорити?

— Зачнетесь проповідь на тему моралі чоловіків і жінок? Я не цікавий. Я сто разів казав і сьогодні це мовлю, що нехай ніхто не вагається рівняти свободи жінки до свободи чоловіка. Та це і не належить до речі.

— Чого як добродії прийшли?

— Почуєте, пані.

— Чи не краще було б не приходити, або вийти хоч би і в цій хвилині? Я не настроєна до розмови.

— Дуже добре розумію. Після ніякої сцени сам на сам з коханцем — розмовляти з колишнім своїм чоловіком... Розумію, що може бути неприємно.

З Іреною дивне починилося. Як стривожена спершу, залякана, збентежена, так тепер уже почала приходити до рівноваги.

Хотіла просто показати Іванові двері. Але останній неслухняний, несправедливий закід викликав сильний приплив жалю до її серця. Не памятаючи себе, кинулася до нього, а коли він не піддержав її, скотилася до його ніг.

— Іванку! Дорогий мій, Іванку! Ти все моє життя, ти ціль усіх моїх думок, як ти можеш обридати мене такими спопеважуваннями? Візьми назад свої слова! Заверни їх! Нехай вони затруться в пам'яті твоїй і моїй. Я непорочна стою тут перед тобою, як тоді, коли тобі вперше віддавалася. Я нічим не провинилася перед тобою, Іванку.

Ледяно-холодний посміх грався на його лиці. Не поворухнувся, не змінив свого становища. Дивився перед себе: не замічав її біля своїх колін.

— Іванку, промов до мене слово! Відозвися на ридання моєї душі...

— Я дивуюся, як можуть передертися людські такі слова крізь горло. Не можу виїти з дива!

— Чим маю, нещасна, переконати тебе? Що стане мені свідком перед тобою?

Іван Володимиріч схопився і поступив два кроки взад. Ірена спершу упала на поміст, відтак при перших його словах зірвалася перед себе, мов божевільна.

Він мовив:

— Звідки ти тільки що вернулась? Запере-

чиш, що була у того добродія? Заперечиш, що цілувалася з ним прилюдно? Заперечиш, що вийшла з ним по півночі з каварні під руки і ночувала або ти в нього, або він у тебе? Заперечиш, що ти сама одна в його руках, жєнщина, покинена дружиною (слова ці вимовив з іронією), нещасна жертва — і він... і ти... І ти смієш впевняти мене про свою невинність, чистоту? Ти безсоромнице! Ти вуличнице! Ти на вуличницю зійшла! Ти зачинаєш вірити вже в свою чистоту, як кожна з тих останніх! Ти зачинаєш цілі дитирамби виспівувати в честь своєї неповинности, чистоти, сніжно-білої непорочности! Огида!...

Із лица Ірени сплила вся кров. Слова Івана Володимирича били її обухом по голові. Такі правдиві, такі переконуючі, такі вірні й льогічно консеквентні, що трохи не повірила сама в них. Стояла безумна перед його прокляттям і хотіла освідомити собі насилу, коли це все сталося, що він їй тут доказав? Коли стільки злочинів вона в несвідомости своїй довершила?

Німа мовчанка залягла кімнату. Стояли проти себе дві кам'яні статуї — символи: на сміху й тривоги!

І в одну мить немов полуда спала з очей Ірени, немов проснулася їй пам'ять із омертвіння, вона засміялася істерично, зловилася за голову й крикнула горляним голосом:

— Ні, ні! Я буду така, я йно що буду така!
І не надумуючись вилетіла, немов наві-
жена, з кімнати.

*

Ображена жіноча гідність, неправда, ки-
нена їй в лице, і почуття, що правди вона
ніколи не зможе доказати, жаль і роспука
гнали її перед себе. Як вилетіла з хати, так
ішла — бігла без означеної мети. Так і опи-
нилася перед кам'яницею, де мешкав Ми-
хайло. Так і втрутила її якась сила до його
кімнати.

Лежав на софі, прибитий своїм горем, та
передумував події останніх днів. Вязав у
ланцюг причин і наслідків свою зустріч на
життєвому шляху з Іреною Оленською. Оста-
ючи під вражінням останніх її слів: „прощай
навіки“, — намагався передумати вагу тих
слів і наслідки тієї події для дальшого свого
життя.

Не міг допустити собі до душі, щоб це
була правда. Не міг простити собі, чому
пустив її із своєї хати, чому не полетів на-
вздогінці за нею, чому не прохав, благав...
Не міг зрозуміти, що значить ця загроза.
Невже ж би верталася до чоловіка? Невже ж
би кидала це місто? Це все немислиме! Він,
що правда, не розумів її, чи може за добре

розумів, але не бачив її такою, якою бажалось би її бачити... Розумів, що ніколи вона не полюбить його. Що играшкою є він у її руках. Як болюче він це розумів! Хіба ж не гралась вона ним, коли прилюдно витиснула на його устах поцілунок? Коли б була споневажила його прилюдно, не була б йому такого сорому завдала, як цим поцілунком! А потім — та неевна гра! Те драгування лева в його клітці — і... присмирення!

Сміявся кривим горлом гірко, болюче.

І після того всього: „прощай навіки!“

Як він міг допустити до цього, щоб з нього до тої міри насміялися! З його щирого почування, з невинної його любови. Як нетля в полуміннь огню, так кинувся він в обійми пристрасти, любови до цієї жінки. Як хутко обсмалив цей огонь його молоді крила! Вогонь погас і він лежить на попеллищі, на згарищі своєї молодой любови. Поторощений, розбитий, кинений на поталу насміхові.

Ридав розбільною душею. Ридав беззгучними стоконами серця.

Потім попав у повну апатію. Замертвіння усіх бажань, думок, почувань.

Лежав, не підводячися, коли побачив її у своїй кімнаті. Прийшла — неначе відгомін болю його душі.

І тільки, як вибухнула непомірним риданням, він схопився і став розважати її.

Довго не приходила до пам'яті. Поклав її вигідно на ліжку, водою тверезив, любимими словами пестив, цілуваннями до пам'яті намагався привести — заєдно ніщо не помагало.

Нарешті поборолла спазматичний скорч горла, здавила ридання, але попала у дряк усього тіла. З тривоги перед тим, що мусіло статися.

Усвідомила собі все. Якась таємничча сила, чи нервів рух пригнали її сюди. Без ніяких баянь, без означеної мети йшла перед себе, аж тут опинилася. Михайлові не давала ніяких пояснень. Не довели б до цілі. Пощо мучити себе! Кинулася на бистру воду, мусить плисти за течією. А до котрого берега вже допливе, чи як це не однаково? Чи як це не все одно, який її кінець буде? Тепер уже не має баянь ніяких, ні тривог. Лежить тут у руках людини, що пристрастю загорів до неї, і лежить спокійна. Станеться, що мусить статися. Вона далека була, щоб баяжати собі цього! Але їй не має вже сили поборювати своєї долі.

А потім?

Хто то на її місці роздумував би на таку

далеку тему? Що буде завтра? А що таке те „завтра“?... І шкода думати і годі думати...

Бачить, як гасне світло...

Можна тепер потонути в повне забуття. Не жити, не відчувати, не тямити, не приймати до свідомості. Треба скоритися конечности долі.

— Іване, Іване, до чого ти мене привів!
— застогнало щось на дні її душі.

*

Даремно стукав Михайло до її дверей другої днини сполудня. Ніхто не відчиняв. Даремно повертав до них і вдруге, втретє...

Принагідно переходив кам'яничний сторож поуз нього, коли він там стояв під дверми. Пояснив йому, що пані нема вже.

— Нема? Куди ж пішла?

— Поїхала.

— Куди поїхала?

— Поїхала в світ, до Відня, чи до Берліна, чи куди там.

— Коли поїхала?

— Сьогодні вранці. Прийшла до хати, збрала речі.

— Добре, добре, — кричить Михайло. — Але я вам не вірю. Пані або спить, або заперлася.

— Про мене. Я можу вам одчинити кімнату.

— Одчиніть.

Входить — пусто; сліди наковання, сліди виношення річей.

Михайло змірив до дна глибину наєміху над своєю душею. Захитався і насилу здержався, щоб не впасти.

Поїхала без слова пояснення тоді, коли життя без неї йому годі собі подумати.

— Запізно пан прийшли! — сказав із співчуттям сторож.

А коли Михайло мовчав — додав флегматично:

— Або заскоро...

HA BEPXAX

Вагання Соколока не тривало довго. Він не міг оставати під вагою закиду, що за гріш продає своє сумління. Його давно боліло те, що мусить працювати з товаришами, заплямованими продаємністю і хабарництвом. Бачив це на власні очі. І знав, що суспільність не розбірається в тому, хто з них провинився, а кого неможна її по суджувати про надужиття власти. Про це теж нераз уже мав нагоду переконатися.

Але те, що діялося в останніх днях, переходило вже всякі міри. На його очах відбувався мерзкий торг в справі злочинної роботи на шкоду інституції, в якій він працював. Його теж хотіли захопити в свої сіті і, що більше, загрожували йому, що коли б він не пристав до спілки, скількох його товаришів опиниться в тюрмі за вчинки далеко не стичні.

Заплатив за це, як слід — бодай словами. І з цим розійшлися. Та тепер зачался страждання його душі. Він знав про ці речі, бачив їх на власні очі й мусів дивитися на них спокійно. Це було таке далеке від його природи, як далекі від нього були навіть думки про можливість оноганення свого сумління подібними вчинками.

Що ж робити з цим? Як вибрити з цієї халепи, що вскочив у неї так непотрібно, небажано?

Обговорив усе із найближчими собі товаришами, змалював перед ними всю гидоту сцени в каварні, де заставлено на нього сіти. Товариші теж поробили свої замітки про те, що дійшло й до їх ушей. Після короткої наради рішилися виступити до безоглядної боротьби проти цієї погані.

Минуло їм ще два дні — прийшло засідання Головної Ради, після якого кількох із них зачинало свою місяшну відпустку.

Відбули ще одну нараду й порішили виступити в обороні своєї честі.

Пішли ще до старого товариша Смоли. Його вважали всі дуже чесною людиною і всі його вельми поважали.

— Пане товаришу, маємо до вас прохання.

— Прошу. Все радий вам служити.

— Чи не були б ви ласкаві попросити директора на товариські сходини, які ми хотіли б уладити сьогодні ввечері після засідання Головної Ради.

— А не можна би знати, для якої цілі? Розповіли йому здебільшого.

— Так... Добре... Тільки я сходин не скликаю. Я вже був раз у такому ділі і більше не хочу. Буду виступати тільки як ваш

посол. Згода? А ви лишите мене зовсім осторонь. Добре?

— Але ж розуміється. Ми беремо це на своїй рахунок.

Пішов.

Минали їм хвилини на роздумуванні, чи добре зробили. Непевність їх брала.

— Були ласкаві сказати, що прийдуть, — заявив Смола, вертаючи з бюро директора.

Заперли за собою двері. Вороття немає.

— Тільки я вам раджу, щоб приготувалися, як слід, бо може бути круто. Це гарне діло, але доволі слизьке. Уважайте. Мусите мати дуже певні докази! Покривджені боронитимуться судом, а там жартів не знають!

Цими словами попрощав їх Смола.

Осталися самі із своїми думками.

— Чого ж ми тут ждемо? — обізвався перший Говорко. — Засідання вже трохи не за годину. А наші докази, чи там обжалування — де?

— Треба порадитися.

— І спсати...

— Підемо, Говорку, до вашого бюро.

— Ходить...

Діло, яке зачав Соколюк, перестало вже бути ділом одиниці. Його переймав у свої руки гурток сімох людей. Сподівалися, що бодай ще яких двадцять, на трохи не сотню людей, пристане до них.

Дуже поважно поставилися до цього. Із припавною тривогою йшли на нараду. Чи зможуть удержати всі питання на такій висоті, як задумали? Коли б тільки не попали в смішне становище. Коли б змогли пройти певною ногою понад ту пропасть поміж захищуванням своєї честі і доносом!

Говорили без імен. Перечислювали тільки самі події. Хто яку знав.

— Не затаювати нічого, — просить Говорко. — Це дуже немила справа, але коли рушилося її, треба довести все до краю, прочистити яму до самого дна. Нікого не пожаліти. Я радяжу звязатися словом честі, що не затаїмо ніякої речі, хоч би вона мала дотикатися найщирішого друга, брата рідного!

Упоєні чаром великої хвилини, подали собі мовчки руки. Кожний із них міг би кликнути під цю пору:

— Спинися, хвилино! Яка ти гарна!...

І мовчки стояли так якийсь час, поринаючи всякий думками в глибину свого серця.

Чи будуть вони проживати ще хоч раз у житті такий високий настрій безоглядного змагання за правду?

Смішні люди! Яку вагу вони взяли оцим поданням руки на свої плечі! Чи видержать її?

А Лілієн писав далі:

... від Н. Н. триста корон за одну вируку...
 ... золотий годинник і перстень із бри-
 лянтом...

... векслі на суму тисяч корон...

... підроблений підпис на векслі...

... посередництво до товариша в справі
 прийняття поважніщих дарунків...

... вимушення на суму двох тисяч ко-
 рон... з погрозою втрати заробітку на річ-
 нчих посередників...

... зачислення за роботу шість разів біль-
 шої суми, як та, за яку відступлено роботу
 третій людині...

А Лілієн писав далі...

— А тепер такі чутки...

— Відділити їх добре від певних доказів.

А Лілієн писав далі...

*

За увесь той час Соколюк стояв, мов на
 грані.

Як страшно повернулося проти нього,
 проти спокою його душі оце діло, яке він
 зачав так сміливо. Ледви дав слово, що ні
 брата, ні свата, ні щирого друга він не по-
 жалує, як нагадав собі доволі немилу пригоду.

Було це перед трьома тижнями. Веселій
 гурток самих щирих товаришів кунався

в річці. Сонце пекло — а вода як би боролася з його силою — задержала ще свіжий холод. Все ж таки відчувалося, що кожна нова течія пливе вже тепліша; але ще півгодинки, годинку можна буде купатися. З тим більшою розкішю нуралися в хрустальній воді. Настрій був веселий, свободний. Дозволялися жарти, які під личу хвилину були б немоякливі.

У цьому гурті більш ніж десятка людей було їх двох товаришів: Соколюк і Вюн. Інчі, рівні їм віком, навіть шкільні товариші, почали бавитися їх коштом.

... Нема то, як їм! Діла товариства поширюються з кожним днем. За останні роки не пізнати давніх мізерних початків. Є тепер при чому заробити. Не дивуватися, що урядовці товариства розбиваються по Ріверах, Монаках, Парнягах...

Соколюк перечився. То так тільки здається тим, що подальше стоять від товариства, немов би тут таке водилося.

Висміяли його. Він буяє під хмарами — не знає, що діється довкола нього. От, Вюн, той певно так не сказав би.

Цинічний регіт Вюна.

— Признайся, Вюне, багато заробив на це літо?

— Досить.

— Бачиш, Соколюк?

— Балакає, сам не знає, що! — борониться перед цинізмом Вюна.

— Ти або святий, або здоровий комедіянт, — впав закид під адресою Соколюка. — Здається те останнє. Не вірю, щоб, маючи таку легку нагоду, ти не брав. Як думаєш, Вюне?

— За других не думаю, а сам беру, бо мушу брати. Приняли мене на службу за пєсі гроші, роботи — щоне міра, зиски тягнуть здорові, а мені платні не підносять до висоти користи, яку мають із мене. Я хіба що довгів наробів. Тепер при тому надмірі роботи...

— І картах...

— Нехай буде: й картах. Або ж то чоловік може проживати без забави? І так уже важка робота життя обмерзила. Досить, що не маю з чого жити, як слід. Мушу брати, бо мені моєї платні не стає на життя.

— І ти балакаєш це так отверто? — дивувався Соколюк.

— Чому ж не балакати. Ніколи не роблю себе перед другими ліпшим, ніж я є на ділі.

— Ти, здається, заощадив іще де-що й на виїзд? — дратували Вюна. — У вас десь тепер відпустки зачинаються.

— Що правда, то не гріх. Такого року я ще не мав. Їду до Норвегії з чистим сумлінням, бо дружина проживе літо на повну мою платню.

— Ще й заробить. Бо ти не коштуватимеш нічого.

— Розуміється.

— Слухай, Михасю, — мовить Соколюк. — І ти не боїшся говорити про це прилюдно?

— Чого? Хіба ж я маю свідків на це, що взяв?

— А як би так хто пішов до директора і повторив йому оцю розмову? Як би так хто повідомив про це „Головну Раду“?

— То пошив би себе в дурні. Я заявив би, що взяв його на сміх.

Соколюк змовчав. Не мав що сказати на такий цинізм. Про Вюна взагалі говорили багато поганого. Ледви чи хто міг би так жити, як він жив — із своєї невеличкої платні. То ж хто, знаючи ближче його відносини, а хто, додумуючися більше або менше зближених до правди річей, говорили про Вюна й його урядове становище всячину. Зачував про те й Соколюк та волів не вірити, ніж мав би дошукуватися правди.

Він любив Вюна. Вони жили більш, ніж у приятельських відносинах. У них були спомини спільного горювання в часі студій, спомини найбільш незабутніх подій. Коли зійшлися на службі в одній інституції, пристали до себе душею. До хатніх діл товариша Соколюк не встрявав, але своєю особою й дружніми відносинами до Вюна покривав

перед инчими не один його промах. Хто знав Соколюка і бачив його дружбу з Вюном, завагався б зовсім безоглядно осуджувати цього останнього.

Соколюк і тепер волів би радше отямити товариша. Та Вюн загнався задалеко. Соколюк хотів уже звернути йому увагу, що таке цинічне признання може мати неприємні наслідки. Баяжав протверезити його, вказував, що це може дійти до відома властей і горе йому тоді буде!

Відповідь Вюна заспокоїла Соколюка. Це їй справді могло виглядати на жарт, хоч Соколюк був певен, що це щира, тверда правда. Та все ж сторонні товариші купелі могли почувати непевність: коли б так було в самій речі — не говорив би він так відважно. За те в нього, в Соколюка, розвіявся чар приязни, дружніх спомнів минулого; постать Вюна відсунулася на дальший плян у його душі.

Потім забув про всю ту пригоду. Тримуючися трохи осторонь від Вюна, він відчував, що має до цього причину, але яку саме — про те хотів спершу не тямити, а з часом став справді зовсім призабувати.

Коли після того до його ушей залітало, як осуджують всіляких його товаришів, коли й сам був свідком поганих вчинків не одного з них, ніколи не мав на думці Вюна. Те, що

діялося в купелі, було серед таких соняшних почувань, на лоні світляної, розніженої пахом кошених трав, природи, що він признав у душі все те, як щось зовсім чуже брутальній кнайповій атмосфері, в якій довершувалися всі інші вичислювані тут злочини.

І тоді, коли закликав приятелів до боротьби із злочинною роботою деяких товаришів по праці, не перелетіло йому навіть крізь думку, що він перший покладе на жертовник ідеї долю свого друга, а з нею свій спокій, свободу свого сумління. Але як тільки дав слово честі — зарисувалися в його мізку в острих тонах і купіль і Вюн із своєю легкодушно цинічною бесідою, із своїм признанням до вельми неестичних вчинків.

Соколюк пробував, було, розібрати в душі всю його бесіду. А може воно не виїде так погано, як він би тепер думав. Неможна би прийняти цього за жарт? Дати цьому бо-дай вигляд жарту?

В одному був невен: як би тут подавалося особі, то назвище Вюна вдарило б уже чираз об його уха. Це один із тих, що їх сьогодні не пожаліють. Але чи як зовсім певно означеного проступника, чи як такого, що хоч за ним є провини, годі йому це доказати? Здається, те останнє. Коли він, щирій друг Вюна, стільки часу не міг нічого певного про нього сказати, нічого в при-

ближенні певного подумати про нього, що ж можуть сказати інші? Тут, коли хто, то він, Соколюк, знає найбільше, знає зовсім певне признання самого Вюна, щире, отверте, не заслонене конвенціональністю брехні.

Тільки, що він знає свобідне признання друга посеред другів, у тісному дружньому гурті, в приватній розмові, якої ні він, ні хто не сміє використувати до урядового діла, до діла тої міри, як прочищення отруйного повітря, переслідування злочинної роботи.

А тут згадав Соколюк слово честі: ні брата, ні друга...

Коли скликав нараду, коли навіть це слово честі давав, не думав ні про Вюна, ні про те, що він може страждати душею з цього приводу. Коли б був думав, коли б усвідомив собі все — не був би летів у пропасть конфлікту поміж почуваннями дружби й голосом сумління.

Тут ясна річ: він повинен дати голос за правду, але що ж тоді з дружбою станеться? На чому вона основуватиметься? Що думати про неї, коли погоня за правдою дає дозвілля на зраду потайної розмови, таємниці, збереженої довіррям другів?

Настав страшний роздор у його душі: роздор поміж сумлінням громадянина й сумлінням друга-товариша. Громадянин дав сло-

во! Та хоч би й не давав—він не повинен би, не смів би замовчати! Його хвилювали до дна душі далеко не такі провини.

Багато вчинків до тої міри невідомі людям, що й ті, хто їх робив, забули вже або й не знають про них. І тільки тепер, коли їх діла виринуть на світло дня, вони побачать свою роботу вперше ясно і, хто зна, чи не жахнуться? Чи не завернуть із блудного шляху?

А цей, що його другом зветься, цей, що його долю він держить у своїх руках,—зовсім ясно означив свою роботу. Балакав про те з таким отвертим признанням, з таким цинізмом, що тут немає сумніву, як означити його вчинок.

Але він—друг його, він признався, забезпеченні вірністю дружби.

Оце все прибило його важким обухом.

Що робити?

Мовчати?... Прикрити таємницею мовчанки гідоту вчинку? Роззухвалити вповника, дати йому сміливість застрявати далі безпечно в багні?

Розкрити рану? Одним замахом урвати її голову і вирвати корінь? Привести до здоровля хвору людину?

Не міг рішитися.

Його міркування повернула нова думка на инчий шлях... Хто дав йому право ба-

жати привертати до здоровля пичу людину? А як ніщо з того не вийде? Коли рана, замість вигоїтися, розогнисья й тіло розкладатися стане? Коли наслідки операції будуть небажані ні для нього, ні для того?

Оце все, що говорили товариші про надужиття ріжних добродіїв — усе те перелітало поуз його уха, не займаючи мізку. Він стояв, мов на грані, й мучив себе важкими думками. Страждав над міру.

Не сказати, думалось йому, не сміє. Сказати — сили не стає. Не буде дослугуватися імени зрадника дружнього довірря.

*

А Лілієн писав далі...

Хіба ж оці всі, думає Соколюк, що тут вичислюють прогріхи своїх товаришів, не жили з ними в дружбі?

Посміхнувся задоволений. Радий був дешевим способом виправдати своє поведіння. Та зараз дістав відро холодної води на голову: боягуз, що ховається за плечі пичих. Замість рішити сяк, або так — ловиться за стебелинку, щоб тільки не пуститися власними силами на воду.

— Я не знаю, — мовить Савчин, — але я повинен і своє подати вам до відома.

— Кажки, все кажки!

Захопила їх гарячка прояснювання овиду.

— Мене перед місяцем зловили, упоїли до нестями, а коли я потім лежав три тижні хворий, натякали перед моєю судженою, що в мене якась непевна недуга.

— Підлість! Хто такий?

— Без назвиц!

— То ті, що рахунок післали одному з наших інтересентів?

— Хіба не знаєш? Чого ж питаєшся!

Соколюк чував про цю подію. Найщиріші товариші зробили це. А Савчин не пожалів їх. Не пожалів їх через те, що поїли за рахунок людини, якої діло переводилося під ту пору в їх бюро. Сто сорок корон пропили, рахунок веліли одіслати людині, якої діло було в руках Савчина.

— Ну, що ж іще? Бо кінчимо! — наглить Лілієн. — А ти, товаришу, не докинеш нам нічого? — звернувся до Соколюка. — Чого ж так мовчиш?

Соколюк застогнав.

Не пора вже було вагатися. Тим більше, що назвиц не подається.

— Не знаю, чи правда це, але я чув признання одного з товаришів, що бере, бо мусить брати. Казав, що призбїрав собі доволі на безжурне проведення відпустки. Кажу ще раз, не знаю, чи правду казав, чи

жартував; підношу це, як признаку цинізму її поширювання сплетень про наші діла посеред громадянства.

Сміявся сам із такого викривлення правди з хвилиною, як проголосив її.

Його слова зацікавили товаришів:

— Прилюдно це сказав?

— У невеличкому гуртку, але... майже прилюдно.

— Хто такий?

— Не подаємо назвищ.

Тільки, що ця тайна не задовольнила нікого. Це може одно з найважливіших обжалувань. Тут не треба доказів, свідків — тут ясно сказано: беру — бо мушу брати... Хто ж це?

Дошукувалися в своїх думках винувника.

— Було це в купілі — були там і чужі люди, не тільки товариші.

Коли Соколюк сказав це, настала глуха тиша. Навіть Лілієн не докінчив писати. Кинув олівець і визіпився на Соколюка.

— І ти знаєш про таке і — мовчиш? Адже ж це не заховується. І так опоганювати себе її усіх нас перед чужими? Я дуже болів би душею, коли б цей добродій остався далі посеред нас. І ти мовчиш?

— Ой, коли б ви знали, як мені це легко було сказати...

І сам таки злякався свого обжалування.

— Ні! — подумав. — Хоч би не знати що

— не скажу, хто це такий. Візьму на себе відповідальність, але не скажу. Не можу зрадити імені.

Його душу потрясли наперемін у почування, далекі одні від одних.

Одні — роскоші високої з-за сповнення обов'язку, одні — страшного жалю й болю душі.

Раз тільки в житті, в гарячці плямистого тифу, кидало його у два такі протилежні екстремі: палило невинною жарою й морозом нестерпним морозило.

Береги бездонної пропасти у його душі захиталися... Тільки почування його замість того, щоб засипати проваддя — ще більш його розкололи...

Бездонний роздор у душі.

*

Засідання Головної Ради вже доходить до кінця. Всі нетерпеливляться, раді б іти додому, але перед кінцем засідання — годі. Аж ось входить головний директор до залі, де зібрався чи не весь гурт урядовців. Веселі й цікаві лиця привітали його. Там рішались речинці відпусток. Директор розкидав на всі боки півслівця. Нарешті підніс голос:

— Панів жде ще одно діло, — нагадав собі. — Пан Смола просив... Пане товаришу Смола, будуть товариські сходи́ни?

— Коли пан директор ласкавий...

— Пан Смола прохав.

— Не я. Гурток молодших товаришів.

— Але ви мене просили.

— В імени товаришів.

— Це однаково. Панове хочуть мати приватні товариські сходи́ни. І я маю брати в них участь? В характері приватної людини? Так?.. Добре... Прошу за чверть години. Там уже покінчили. Вже дехто й пішов додому.

Товариська нарада зацікавила всіх. Кинулися і старші й молодші до Смоли і ну ж розвідувати, про що йде річ. Та Смола запевняв, що ні про що не знає. Вказав на Лілієна. Цей теж мовчить. Зараз дізнаються.

Коли вже зішлись і коли Лілієн почав говорити зразу загально про значіння їх інституції в убогій суспільности, про відносини членів інституції до громадянства — квасні міни почали проявлятися на лицах учасників сходи́н.

Що це? Лекції моралі?

І хто?.. Лілієн?

Його сильно не любили. Молодий, стрункий Жид-Німець не мав найменшої симпатії поміж товаришами. Образований в Німеччині

її Англії, потонув усією душею в творах німецької духової культури, притім не мав досить слів подиву для матеріальної культури цих народів; — він дозволяв собі не раз на зідливі дотепи під адресою противників тої ж культури. Тому такий ненависний став багатьом товаришам. Та не злюбили його ще й за його гордоці й самовпевнення. Він мав звичай захоплюватися своєю бесідою, потрясаючи своїми руськими кучерями, що, наче збурхані хвилі, здвигалися в неладі понад високим, сміливим його чолом.

Не міг молодий гурток зробити старшим своїм товаришам більш болючої пакости, як вибіраючи оцього речника.

Сквашені лиця стали вже набіратися виразу обурення, коли оце довелось їм зацікавитися.

Лілієн почав тепер говорити про той неприродний настрій, що витворився тут, у місті, поміж представниками інституції й суспільністю, настрої доволі душний, гнилий...

Говорив про ті поголоски, які кружляють скрізь по місті, немов би то ідея справедливості й береження добра і розвитку інституції зійшла на дальший плян перед побічними зглядами, як протекцією, високим становищем сторін і —

Тут понизив голос і ледви викинув через горло:

— і продажністю.

Цього вже забагато поважним урядовцям. Не досить, що молодики сміли їх задержати, ще й дають їм лекції моралі устами найбільш нелюбого зпоміж усіх, в добавку ображають їх.

— Це ж крайній нетакт! — почулося від когось із старших панів.

— Ніхто не заслужив на голословні закиди!

— Це добре для себе, в своєму товаристві, при пиві, але не на прилюдному зібранні.

Здавалося, що встануть усі до одного і вийдуть із залі, лишаяючи киринників самим собі.

— Перепрашаю панів, — спинив потік їх обурення Лілієн, відкидаючи долонею в зад буйні кучері. — Поки що це загальна розправа; зараз приступлю до подрібної. Подаватиму докладні обжалування й їх джерела.

Було це, наче сильна течія холодної води. Поклали по собі уха й похнюпили голови. Супроти такого певного себе тону бесіди, мусіли замовкнути. Не один із слухачів, що раді б не допустити до цієї немилої розправи, мав дещо сала на волоссі, инчі від перших слів Лілієна звертали все те до себе... Коли б знати, що полишенням зібрання повернеться справу в бажаному

напрямку, певно не ждали б. Але один погляд в сторону Лілієна, довкола якого стояв вельми поважний гурток, зрештою непевність, по чьому боці більшість і чи, забіраючися, не стали би в меншости та чи не осмішили би себе — наказували їм лишитися, слухати і — мовчати. На всякий спосіб, коли вже погрожують, що почнуть обжалувати й подавати джерела, то не на вітер. Краще вже почути на власні уха все, що говоритиметься, ніж розвідуватися від инчих.

Все промовляло за тим, щоб оставатися і хіба — легковажити бесідника.

Хто підсвистував собі, хто чистив ножи ком нігті, хто розмовляв півголосом із сусідом, або робив зїдливі замітки під адресою якогось таємничого трибуналу...

Але це не трівало довго.

Коли Лілієн почав вичислювати події так, як їх собі списав, то, хоч не подавав імен, настала гробова мовчанка. Можна було завважати, як тут і там прибїдло лице, у де-яких зовсім сплотїло. Оці живі люди перемїнювалися в блїді мармурні статуї без руху, без життя, навіть віддих позапірали в грудях.

Заперло віддих також і Соколюкові. Він тїльки водив неповоружно очима по лицях людей, бїльш підозрїлих про рїзні безправства, слїдив вираз їх очей. Скїлька разів

здавалося йому, що на цьому чи тому лиці перелетіла іскра, запалила лице полум'ям і вмить, щезаючи, забрала всю кров із нього. У трупів перемінювала оці постаті, такі ще бундючні донедавна.

То як під ударом страшного, ненадійного горя людина перестає бути паном своїх нервів, так цей та той, коли заскочив його власний прогріх, висказаний у вигляді голої правди, безпощадно, брутально — затрачував свідомість свого становища і, мов прибитий важким обухом, шептав безпомічно на дні душі своєї із запертим віддихом:

— Пропало!

І тільки згодом, коли град обжалувань сипався далі із уст Лілієна, обжалувань, звернених уже до инчих осіб, важкий камінь спадав із грудей тих, що свої прогріхи вже почули давище. Вони відзискували силу панування над собою, вертала їм певність себе, починали навіть посміхатися — криво, дозволяли собі врешті крутити головою, виявляючи погорду до бесідника і до тих, що стояли за ним.

*

А Соколюк бентежився раз-у-раз більше. То чув биття свого серця так голосно, що, бачилось йому, не могли не чути цього й

сусіди, то знову воно завмірало. Перелетів скільки разів своїми очима крізь лице Вюна — спокійне, певне себе, свободне.

Коли б він був речником цього гуртка, а не Лілієн, здається, не міг би проголосити останнього обжалування. Бачиться, проковтнув би його. Не знає, чи краще, що не він, тільки Лілієн заступає їх справу. Ах, коли б уже минулося!

Та ось, мов грім, ударили в нього власні його слова, здавалось, навіть ним самим тут проголошені. Його тон, його тремтіння голосу, його непевність, збентеження.

А враз із цим сильний рух Вюна на кріслі.

Таке це було для Вюна неждане, що, здавалось, схопиться, провалить Лілієна на місці.

„Неждане!“ Коли можна так назвати те, на що ждється довго, що повинно, мусить прийти і — не приходить. І тільки тоді, коли не то, що не дожидаємося, коли ми вже забули про нього, та вже зовсім не бажаємо собі його, — воно приходить. Таке несподіване, неждане!

Бо годі сказати, щоб Вюн був такий певний себе. Він від самого початку сподівався, що його прогріхи вийдуть тут теж на верх і то одні між першими. Та довго дожидався надармо. Чим далі — він почав заспокоюватися. Впевнив себе навіть у душі, що смішне те його стривоження. Він же як

так розумно уладжується, що ніхто не міг би кинути на нього її тіни підозріння.

В перших роках своєї служби він сильно боявся наслідків своїх зловживань. Тремтів на саму згадку, що вилетить із служби. Брав гроші її дарунки, тільки так обережно, що не то доказу, але її підозріння ніхто не міг мати. Потім він привик уже до цього. Склав собі цілу систему. Робив усе дуже зручно, але щоб мав ховатися — ні! Він умів навіть показати, про що йде, тільки, що ніхто не міг би його зловити.

Коли заспокоїв свої нерви після першого вражіння, почав слухати залюбки, які то провини закидаються його товаришам. Сміявся з них із щирої душі. Всіми нервами стривоженої душі сміявся. Кожний мяз його лица тремтів од душевного сміху, сміялися уста, викривлені погордою, очі хитрі, рухливі, певні себе — теж сміялися, кожним своїм поглядом.

Аж тут зненацька удар і то з того боку, звідки найменш міг сподіватися.

Годі собі уявити його зачудування, коли той удар прибив його голову.

Соколюкові жалко стало цієї людини. Він тепер більш, чим коли, відчув, яким колючим терням вистелений шлях до правди. Не знав, як хто, але він під цю хвилину терпів сильніше, ніж ті, що проти них

зверталися обжалування. Вони почули те, на що приготувувались в-одно тоді, коли купались у брудах своїх нечистих діл. Почули це зрештою у добірному товаристві. А він? Погнувся під вагою обов'язку, що його взяв самохіть на свої плечі.

Лілієн скінчив. Запанувала тиша. Ніхто не мав охоти відзиватися.

Аж перебив її директор. Він встав, на-сунув на лице хмару пригноблення і почав поважним голосом...

Його просили, як приватного члена збору, на сходини. І він прийшов у цьому характері. Думав, що якась нарада. Але тут подано таку повінь страшних обжалувань, що й десятої частини було б доволі, щоб цього не залишати. Він не може зрозуміти, чому вони відразу не подали назвищ.

Свою промову закінчив зручною фразою:

— Я скидаю маску приватного члена сходин і виступаю тепер у характері директора інституції.

Його слова кинули яркий сніп світла на всю цю справу. Додали їй блиску урядового діла, оточили її повагою урядовецької протекції. Всіх очі звернулися на випростованого, могутнього у своїй власті, директора.

А директор, виждавши на вражіння своїх слів, говорить далі:

— Панове подали такі важкі обжалуван-

ня, що ні одно не може залишитися нерозсліджене. Я взиваю панів, як директор цієї інституції, а в першій мірі пана Лілієна, щоб до завтра подали докладні дані що до кожного випадку: хто, де, й коли? В противному разі панів яде дисциплінарка. Панове не бачать, що, коли це правда — ми летимо в пропасть руїни!

Слова директора зробили пригноблюче вражіння. Ті, що їх діла зустрілися з осудом товаришів, були вже й так сильно збен-тежені. Одно тільки розважувало їх: затаєння імен. Тепер іще дожидалися, яке становище займе директор. Вони, що правда, були майже певні, що не инакше, як це сталося. Але все ж таки тверді слова директора, його погрози — стрівожили їх.

І які вдячні вони були Лілієнові, коли він заявив, що імен подати не можуть. Це був з їх сторони відрух самооборони — але ніяким способом не задумували переслідувати товаришів.

— Ми, — мовить врешті, — не були на це приготовані. Коли б ми знали, що так станеться — не були б піднімали цього питання.

Директор вибухнув:

— Як вони можуть казати, що неприготовані? Не хочуть подати імен? Хіба не розуміють ваги своїх слів? Адаже ж вони виразно сказали, що в між ними одиниця, яка

прилюдно хвалиться своїм злочинном. Це вже не нахабство, це вже не цинізм — це закам'янілість у злочині, це сміливий крок злочинця, певного безкарности! Коли б вони хотіли далі укривати його, мусілось би до них самих віднести їх слова. Всіх їх поставити із цим злочинцем на одну дошку.

Лілієна першого предложив би директор до звільнення, як людину, що держить у своїх руках усі нитки початку розкладу інституції і затаює їх.

Це вже було далеко небажане для ініціаторів. А ось на зовсім новий шлях повернув усе діло старенький товариш, що почав говорити тремтючим голосом:

— Панове не оглянулися, може, що узагальнюючи обжалування, кинули підозріння не тільки на кожного, хто не був з вами, але й на самих себе. Бо я, наприклад, не знаю, хто з вас веде все те діло. А з другої сторони не схочете, панове товариші, щоб ці страшні обжалування впали і на мою голову. Бо коли говорите загально, — що я в таким разі можу мати на свою оборону? Яким способом я докажу суспільности, що це не до мене відноситься? Як переконаю людей, що це не мої провини?

Лілієн перебив його слова і признав йому велику правду. Несила було слухати ці жалі старого товариша. Але цим його не заспокоїв.

— Панове не схочуть, — продовжує слізно старий, — щоб я, людина над гробом, лишався, обжалуваний за злочинну роботу. Я нікому в очі не міг би отверто поглянути... Я й так не вірю своїм ухам, чи правда це, чи це тільки поганий сон. Який болючий кінцевий акорд винесу на відхідньому із служби!

— Пап секретар простить! Нам дуже жалко, що такі почування зродилися в вашій душі. Це справді трагедія нашого діла.

Тепер уже не було сумніву, що Соколюк і товариші мусять подати імена хоч би через те, щоб тільк підозріння не надала на неповинних.

Того, що правда, вони не передбачували.
Пішли.

Що й Соколюк має подати назвище свого друга, про це він у цій хвилині не думав.

Пожиття їх після сходу ставало дуже несмачне. Поміж людьми, розрізненими й без того з огляду на політичні і службові відносини,—пастало тепер повне товариське розладдя.

Коли гурт тих, що піднялися просвіжувати повітря, почав зібратися на дальшу нараду, останні не знали, що їм робити. Бачили, що це не переливки. Як там не буде, а все ж таки не може бути добре. Почали голосно критикувати такий нетакт, закидували недвозначно шпіонажу й денунціацію, погрожували зірванням товариських відносин із тими — блазнями. Прощалися й назад верталися. Не мали відваги йти додому у такому настроєві. Дожидалися якого небудь прояснення. Тільки, що ніхто не мав відваги зачинати розмову з клеветниками.

А вони не надумувалися довго. Рішили зібратися зараз у бюрі Говорка.

Коли перше всякий оберігав, як найбільшу таємницю, все те, що знав про неправильне поведіння товариша, і не так уже саму подію, як радше імя винувника, то тепер напала всіх гарячка, щоб скинути з себе боржій вагу таємниці.

Більшість назвищ людей, що про них безіменно говорилося сьогодні, не були ні для кого таємницею — все як такі той, хто оповів яку подію, уважав себе за неї відповідальним, і тепер хотів скинути із себе цю відповідальність по змові як найхутше.

Дожидалися тільки Лілієна.

— Де він?

— Хтось його задержав.

— Що тепер буде з того всього?

— Побачимо.

— Буде те, що вже давно повинно було статися.

— Прочиститься повітря, буде легше дихати.

— Чи є на все докази?

— Є. А як не буде на що певного доказу, занотувати це як поголоску.

— Тут є вмішаних багато осіб із громадянства. Чи схочуть потвердити.

— Мусять.

— А як це не все правда?

— Опиняться перед судом. Нехай не ширять неправди. Хто завинив, нехай потерпить. Потвердять — відповідатиме винник, а не потвердять, нехай відповідають за клевету.

Не приходило їм на думку, що є такі речі, що про них усі знають, що про них усі балакатимуть у голос, а яких не вєнлі доказати.

— Сяк чи так — повітря проясниться.

— Але де Лілієн? Пора б нам забіратися до діла. Пізня година!

— Лілієн ходить по коридорі із Вюном, — замітив Соколюк, що вже довший час не-терпеливився, побачивши нараду цих двох товаришів.

— Кликати!

Хтось одчинив двері і крикнув на весь голос:

— Лілієн!

— Зараз іду.

— Ходіть же бо! Ждуть на тебе!

Почали наново передумувати неясні, не-певні думки й висказувати свої погляди в уриваних, недокінчених реченнях.

Ждали на Лілієна.

А Лілієн, хоч як бажав, не всмілі був вирватися з рук Вюна.

*

Коли він виходив, останній із свого гурта, з залі, якась кріпка рука вчепилася за його рамя, задержала його.

— Товаришу, — почав схвильованим голосом Вюн. — Що це ви робите?

— Не бачили, добродію?

— Бачив, але нічого не розумію. Хто душею цього всього?

— Всі ми.

— Чи не було нічого способу для поладнання справи?

— Видно, що не було! — відрубав Лілієн.
— Дозвольте, я кваплюся.

Але Вюн і не думав відчепитися. Зловив Лілієна із усієї сили за рамя й ходив із ним по коридорі сюди то туди. Хто б бачив їх, як проходилися так попід руки, думав би, що ведуть найсердечнішу розмову. Так гарно намагався забезпечитись Вюн і задержати вигляд рівноваги.

Тільки це йому не щастило. Його голос ставав, чим більш, нервовий, очі палали дикою злобою, дарма, що намагався захвати свої почування. Коли Лілієн хотів вирватись від нього, Вюн задержував його насилу і плів щось таке ні це, ні те, що Лілієн починав жахатися від його голосу, від його рухів, блиску його зіниць.

Нарешті Вюн прохрипів далеким якимсь голосом:

— Хто то признався, що бере, бо мусить брати?

Лілієн був уже в себе вдома.

— Не знаю, — відповів.

— Знаєте, не крутіть.

— Даю вам слово, що ми говорили про все довірочно, без подавання імен.

— А хто ж розповів вам про це?

— Також не тямлю.

— Соколюк.

— Запевняю вас, що нічого не знаю.

— Пане товаришу, це неправда! — гримнув Вюн. — Знаєте, тільки не хочете сказати.

— Рішучо не знаю. Та її не маю часу. І не думаю слухати від вас грубостей.

Як раз його покликали.

— Зараз іду, — крикнув. — Ну, бачите, там ждуть на мене. Іду, йду.

Хотів вирвати рамя. Вюн здержав його, неначе кліщами.

— Куди йдете? — поспитав нервово Вюн.

— Йду на парад.

— Нап'ятувати по імені хабарників? — хрипів зідливо.

— Нап'ятувати по імені хабарників. Нема ради.

— Лаїдаків, харцизів, виродів, хунхузів... — добірав відповідних слів, до свого горляного хрипіння, до їдкого жару очей, звірського скорчу лиця.

— Чого ви присікались до мене? — намагався вихопити своє рамя із Вюнової руки Лілієн. Він не на жарти стрівоявився. Стало йому моторошно борікатися у вечірніх сутіннях глухого коридора із роззвіреною людиною.

— На гак їх, усіх хабарників, вивішати, як собак! — ледви харкотів Вюн.

Лілієн сіпнув з усієї сили рамам; а коли не міг його визволити, крикнув:

— Пустіть! Що це? Напад?

Його крик покотився луною по пустих коридорах, перекидаючися з одного на другий. Лілієн жахнувся. Стривожився і Вюн, але із зовсім іншої причини. Привів його до пам'яті його власний крик — не так крик, як радше гомін того крику.

Він перейшов за цей короткий час скільки стадій розвитку своїх почувань. Коли почув на сходинах удар, звернений до себе, скипів, не міг отямитися. Потім почав збирати свої думки, роздумувати, яким способом міг би вибрити з халени. Довго не міг нічого придумати, тим більш, що не знав, як стоїть справа. Що це про нього бесіда, він не сумнівався ні на хвилину. Що вчислять і його імя, теж був того певен. А які це матиме наслідки, бачив дуже добре із слів директора.

Треба якось запобігти лихові.

Вхопився за Лілієна. Хотів лагідно сказати те, що задумав. Але й не стямився, коли скипів, розскаженів, стратив силу панування над своїми нервами. Аж тепер цей гомін, що покотився поміж пусті глухі мури, спам'ятав його. Він побачив, як сильно осмішив себе. Це ще більш збентежило його. Пробував направити погане вражіння. Та

вже йому не поталанило. Почав звільнювати трохи від свого устиску рамя Лілієна, але вмить здавив його ще кріцше й прохрипів:

— Той добродій, що то, як кажете, признався, що бере, бо мусить брати, — це був я! Розумієте? Я! То вам сам кажу. Я справді говорив так. Тільки я тому не винен, що слухав того ідіот! Не моя вина, що хтось не вміє відріжнити жарту від правди! Я жартував, а той ідіот, той туман зробив з того чорт зна що! Можете це заявити своєму трибуналові!

Пустив його рамя, навіть шпурнув ним і пішов своєю п'яною ходою, не прощаючися.

*

Докраю роздратований влетів Лілієн до кімнати. Тут оточили його й почали припаглювати. Говорко засвітив ґаз. Спізнена пора. Люди потомлені, хочуть забіратися додому.

Ніхто не здержував себе.

Лілієн відчитував свої записки. Імя товариша, а подекуди й свідків кидало двох, трьох і більше. Виявилось, що таємниця кожного з них була публичною таємницею. Всі знали, про кого бесіда.

Вазначення осіб і обставин до вичислених

події не трівало довше, ніж вагання, коли роздумували, чи братися до цього діла, чи залишити його.

Відчували якесь притаєне вдовілля з того приводу, що готово дістатися кожному по заслuzі. Не мали найменшого жалю, ніяких сумнівів, ні дрібки співчуття для людей, товаришів праці, для їх семі. Що найбільше всякий роздумував, чи достаточо умотивовано обжалування. Коли ні, зачислявано обжалування до поголосок.

Нарешті прийшли до останньої точки.

— Хто подав цю подію?

Мовчанка.

— Ну, хто ж це сказав? Ага! Соколюк. Кажіть я, хто то бере, бо мусить брати?

Соколюк просить:

— Товариші, дозвольте, що я замовчу про це. Це була приватна розмова. Я не можу подати цього до відома. Мушу призадуматися...

Що він хотів цим осягти — не знав. Досить, що хотів відложити справу як найдалі. Що правда, майже соромився своєї слабости. Ніколи не думав, щоб міг бути такий далекий від осягнення повної гармонії в своїй душі.

Він уважав себе безмежно нещасливим. Рожеве, повне надії сяйво щастя її сили та спокою духа вкрилося туманом густої непробитої імлі.

Був під цю хвилину подібний до чоловіка, що, певний себе, пустився відважно понад безодню по ливві, а посеред дороги жахнувся від свого вчинку. Тьмою заступило йому в ту ж мить очі. Чорна безодня і хитка ливва, соняшній світ і сотні-тисячі глядачів — все те почало кружляти у шаленому танці перед його очима. Усе спітається в його мізкові у велита-потвору, що наставилася проглотнути і його і ту слабку ливву-опору і весь світ довкола нього, та понести у безвісти. Він наближається у безтямній розкоші до дна безодні, найженої гострими гранчастими скелями. А супроводить його дикий рев глядачів і гіркі стогони його долі...

До малої дитини був він подібний, що простягла свої дрібні рученята, щоб захопити ними повнолиций місяць. А старий цинік посміхається із сердешного дитяти, моргає своїми пісними очима, скріпляє приману, двоїть розчарування.

Задумав правді на п'яти наступити... Розвіялася облуда, у його серці заревів розбільшій насміх...

Нікуди очей заховати, нічим рану серця затановити...

А правда, що за нею він у світ погнався, кинула ним до землі.

Не може, не може сказати.

Проситься як дитина.

Вони купалися. Настрій був свободний. Говорилося, не роздумуючи над наслідками. Так було там гарно, що годі було брехати перед самим собою.

І він згадав про це на нараді, щоб поправити людину — але не думав її нищити. Їх вязнуть нитки дружби...

— І ми своїх друзів не зберігали! — почув Соколюк глухий протест.

— Я бачу, я бачу... Я розумію вас, але й ви зрозумійте мене. Ви говорите про такі речі, які ми всі знаємо. Вони всім відомі. А я маю зрадити таємницю довірочної розмови. Чи маєте право жадати цього від мене?

— Мусимо жадати, бо директор, як раз, на це поклав велику вагу.

— Скажіть, благаю вас, пробіг, хто з вас зрадив би таємницю розмови, веденої в чиемусь домі, або в тісному дружньому гуртку? Хто переповів би приватну розмову для урядових цілей?

Мовчанка залягла кімнату. Очі товаришів блукали, щоб не зустрічатися одні з одними.

А Соколюк оправдувався:

Він і так забагато сказав! Не повинен і того був зраджувати.

Читав в очах товаришів, що притакували йому. Ніхто з них не зробив би був цього. Та він хотів оправдати свій вчинок.

Думав: заверне людину з хибної дороги.

Зрештою — слово честі. А на це не звернув уваги, що не сміє про те знати.

Просився. Благов їх.

Ніхто з них крім нього не чув. Як він виглядатиме в очах друга? Що його приятель подумає собі про нього?

Почувалося сильне вражіння велитенської провини Соколюка. Йому не важився б ніхто сказати цього, але всі жалували його, що так не вміє задержати міри, що можна, чого не можна.

Пощо він говорив це? Адже ж ніхто не тягнув його за язик. Міг мовчати. І повинен був мовчати. Ніхто не потребував знати.

Тепер? — О це вже инча річ. Тепер він мусить сказати, хоч би там що! Це ж найважливіше питання під цю пору. Вони вивуть йому відповідь із дна душі.

Але пощо він вихоплювався з цим. Це ж очевидно — донос!

А Соколюк мав свідомість таких почувань своїх товаришів. Він знав, що инакше про нього не можуть думати. Але й те бачив, що не випустять його з рук. Мусить довести діло до кінця.

А тим часом найбільш боліло його почуття опущення, самоти. У нього була певність, що коли чие, то Вюнове імя посиплеться тут із уст усіх. А вишло навпаки. Як ні слухав, як ні ядав на це — надармо.

Він, він один, друг його, кидає його в пропасть. Коли б він мовчав, — і тінь підозріння не впала б на Вюна, а ще й після такого прочищення повітря.

І ось нова страшна думка запала йому в голову. А що, як він помиляється? Як Вюн справді невинний? Як це був свобідний жарт? Як це був навіть насміх? Що дав би він за це, щоб тепер, тепер, у цю хвилину заглянути Вюнові в лице, вирвати йому крізь очі правду із дна серця. О! Він напевно добув би її із найтайніщих закутин Вюнової душі.

Як дуже болів душею у цій хвилині, що злегковажив коли небудь нагоду заглянути правді з рішучим допитом в очі! Як бажана була б для нього правда під цю хвилину!

А він таки не може помилятися.

Посеред моря сумнівів, посеред нестерпної боротьби із ними, вирвалося йому благальне питання:

— Що ж ви радите мені зробити?

У відповідь чути звідусіль неублагане:

— Сказати! Мусиш сказати!

— А хто ж із вас на моєму місці сказав би? — благає.

Знов мовчанка була одинокою відповіддю.

— Значить, ніхто не сказав би! Значить, я страшно погане діло зробив! Тепер вас

розумію. Дякую вам. Ваша мовчанка більш говорить, ніж могли б сказати слова ваші.

Почали вговорювати його. Почали переконувати, що мусить це зробити.

*

Соколюк мовчав.

Дивився то на цього то на того — ні свідки ні найменшої поради.

Аж ось спиняються його очі на сумному лиці Смоли. Ось, де рятунок для нього! — подумав.

Звертається до цього мовчаливого свідка усієї події із розбільним питанням:

— А що ви мені радите, пане товаришу? Як ви зробили би на моєму місці?

Смолу запросили, йдучи на нараду, щоб досвідом своїм був їм помічник. Він стояв осторонь увесь час і курив папіроску одну за одною. Поки вичислювали без надуми імена ріжних осіб та цифри грошей, він слухав байдужно, але як Соколюк став проситися, як почав розкривати біль своєї душі, він почув співчуття до нього. Жалко йому стало людини, що самохіть ускочила в таке безвихідне становище. Та він не хотів вторкатися в несвоє діло. Тепер, коли його поспитали про раду, він підійшов ближче та став говорити тихим голосом:

— Як я зробив би — не знаю. Знаю тільки те, як я зробив уже раз і можу вам розповісти всю свою пригоду, — ураз із наслідками.

Вернувся думками до давно минулої події, яка, як впевняв, спричинила те, що посивів перед часом. Розігралася вона теж серед приблизно зовсім подібних обставин. Теж такі сходини, щось в роді слова честі і дуже анальоґічна пригода його з тим, що переживав Соколюк.

Це було давно. Ще як Смола був учителем гімназії. Склалася тоді подія, яка вплинула на дальше його життя, яка викинула його із вибраного ним шляху життя. Приневолила покинути учительське звання, змінити поле своєї праці, своє оточення.

Почали слухати його з великим зацікавленням. Знали про те, що він був колись славним педагоґом, мали не раз нагоду чути слова признання від його давніх учнів. Тільки не розуміли, через що він розпрощався із своїм званням. Не сміли розпитувати його — і він не радо розкривав таємниці своєї душі.

Потопаючи у далеких споминах, здирає заслону із свого минулого...

Балакає слабим, непевним голосом, який тремтить йому із зворушення...

Якось з початку одного року молодії

правник, давній його учень, прохав його, щоб дав йому яку лекцію. Сам не мав, але сказав про це товаришам. Між инчим і Барилкові. Цей мав, як раз, якусь лекцію. Не розпитуючися ближче, післав Смола того правника до Барилка і про всю цю дрібничку зараз же її забув.

Аж ось десь на тиждень перед кінцем року зустрічає його той правник.

— Недобре, пане професор!

— Що ж вам дошкулює?

— Недобре, мовлю, зо мною.

— Впали при іспиті? — посміхнувся я.

— Коли б тільки це — то б байка! Всякий може провалитися при іспиті. Але от, не хоче Барилко заплатити за лекцію.

— За яку лекцію?

— А ту, що пан професор мені порадили.

І почав розповідати, що вчив увесь рік якогось приватиста, селянського сина. Приготовляв його до іспиту з четвертої класи. Барилко платив йому за нього по шістьдесять корон у місяць.

— Добре платив, — замітив я.

— Але за останніх чотирі місяці не дав ані сотика.

— Може батько не прислав іще?... А здав хлопець?

— Та не здав. Я відразу казав, що нема ані гадки, щоб за рік переробити третю і

четверту клясу. Це останній туман. Але Барилко в-одно своє: „Ви, добродію, не питайте! Платять, то вчіть!“... І я вчив. Вчив, скільки сили.

— То може справді бути клопіт, — боронив я Барилка. — Може батько не схоче тепер заплатити...

— Але ж батько вже давно заплатив.

— То й Барилко вам заплатить. Може хвилино не має...

— Та, знають пан професор, то дуже заплутана історія із цими грішми. Був тут якось недавно батько мого учня, гарний господар, дукар... Я говорю йому, щоб мені заплатив за чотири місяці. А він мені ось що: „Паничу мій, та я платив панові професорові Барилкові по двісті корон у місяць. За шість місяців заплатив. Адже це гріш! Я таки, славити бога, не можу сказати, щоб був уже останній, але тисяч двісті корон, то й у мене гроші!

Я платив великі гроші, але думав, що пан Барилко буде сам учити. А де ж би я на таке писався, щоб він вам передав науку мого сина за тридцять левів в місяць, Але як я побачив, що він сам не вчить, а як ще ви сказали мені, що нема великої надії, щоб хлопець здав, та й я вже не знав, що робити. Плюнув би я на всю цю справу, шкода, думаю, того, що вже викинув. Пла-

тити на пусто-дурно — мене знов шкода! Що я собі голови не наломив! А в тім думаю: Нехайі учиться. Буде що з того, добре, а не буде — моя втрата. Та й учився. А як вивчився — сами знаєте! Не міг він мені зараз першого місяця сказати, що ніщо з того не буде! Був би я не коштився! Та й знаєте, який я маю ще з того клопіт? Барилко завдав мене до суду. Ви чули таке? Я платив йому за останніх чотирі місяці по сто корон, а він заізвав мене до суду, щоб я доплатив йому ще чотиреста корон. Чи не публіка то? Та й вам, чую, не заплатив за чотирі місяці! Та то правда, що я йому не доплатив, але защо ж тут платити? Та то не досить уже й того, що я дав? Та ж то, милій боже! Чи ж це мало? Та й коли б хоч було що з того! Та ж то треба мати якесь серце! Та де ж таки зараз шкіру злупити!“

Ішли ми мовчки, прибиті вражінням жалів мужика.

— Кажу вам, пане професор, — перебив мовчанку студент, — то аж гірко було дивитися на того нещасного батька. Плати за удеряання сина в місті, плати за лекцію, а тепер ще світи очима перед судом за чотиреста корон доплати. Він аж плакав, що не йде йому вже так про гроші, як про той сором — на все село.

— Розуміється, — буркнув я, жаліючи, що хоч несвідомо, все ж таки причинився до того.

— А що ж я тепер маю робити? Змарнував чотири місяці, нічого не заробив, тепер настають фєрії, потім маю їхати до іспиту. А гроші або дістану, або ні. Радьте мені, пане профєсор, що маю робити?

— Мусите дістати! — заявив я йому. Супроти оцього студента я вже без сумніву мав деякі зобов'язання.

— Та як дістану?

— Підіть до адвоката, нехай пішле Барилкові лист із своєї канцелярії за доплату двісті сорок корон. Не поможе, будемо радитися, що далі робити. Гроші дістанете, хоч би треба позивати.

— Добре. Зроблю, як пан профєсор мені радять.

Як раз незабаром випала конференція. Щось таке саме прочищування повітря. Смола вважав поведіння Барилка скандальним.

— І я, — мовить Смола далі, — не міг рїшитися, чи зрадити назвище свого товариша, чи замовчати... Та він був спиритнічий, як хто би думав. Пішов сам до директора гімназії, заявив, що це він мав ту лекцію, тільки, як казав, він учив за решту грошей латини. Я міг присягати, що він одного тижня не вчив — та бог із ним! Я лишив

це на його сумління! А знаєте, які були наслідки? Барилка перенесли, він продав свою хату, побудовану за хабарі, заробив на ній добре, а я, завдяки заходам його і його приятелів, остався донощиком не тільки в нашому місті, але й на всю околицю.

Смола замовк. Похнюпив голову, немов звалився на неї наново старий тягар його болю.

Та ось, коли всі мовчали, він почував себе в обов'язку доповісти свою історію до кінця.

Де він не зустрічався із байками на тему цієї їх акції!... Як він не виходив у цих оповіданнях! Чи може собі це хто уявити? Він просив, щоб його перенесли із того міста, вносив прохання, їздив, благав — не помагало. Ніби то когось болить, що там хтось тернить під докорами людської opinii? Що хтось не через дрібничку, не через особисту справу потерпів? Люди глухі на слова інших. Його полишили на дотеперішньому місці, як би для відстрашаючого прикладу! А тут — куди не рушиться: донощик, шпiон! І він мусів зробити те, про що ні снілося йому, ні думалося! Мусів покинути глухе провінційне містечко, але мусів залишити його ураз із дорогою для нього працею. І ледви тут згубився.

Оповідання Смоли навіяло смутку на лиця всіх присутніх. Всякий з них почав відно-

спити до себе ці слова — дошукувався в них оцінки свого вчинку.

Ще тим більш ставало їм гірко, коли згадали, яке самотнє життя веде цей їх товариш, як він відчужується від людей. Як багато говорили їм ці гіркі слова доктора Смоли. Чи ж би це віщування для їх будуччини?

— Панове, може, її не пригадуєтеся, який це грізний опир — людська опінія, — не наче б вгадував їх думки, мовить Смола далі. — Кожне ваше діло судять зовсім инакше, ніж ви його бачите! Ви, пане товаришу Соколюк, не думайте собі, що ваше діло таке невпинне! Ви, що не кажіть, що не робіть, донощиком останетеся раз на все. Це дуже неприємна справа. Замало то ще мати відвагу рушити гніздо шершнів — треба було згорі роздумати, чи матимете силу перенести їдь їх жаля. А того, як шершні жалять, ви собі не легковажте. Мені вас дуже жаль, пане Соколюк.

— Не журіться, пане доктор. Я потерплю усе, а поки що послухаю вашої поради і не скажу, хто це такий.

— Я не даю вам ніякої поради.

— Вона сама виходить із ваших слів.

Глибока мовчанка запала після оповідання Смоли. Багато річей видавалося тепер молодим загорільцям не такими, як перед скількома хвилинами. Багато дечого про-

мовчали б вони тепер із того, що з таким запалом проголошували. Свідчила про це та вимовна, задовга мовчанка, переривана короткими зітханнями.

І знову перебив її Смола, та не так, як бажалось би. Він став говорити помалу, ніби то до себе — сповідатися із своїх довго передумуваних дум.

— Донощицтво — це такий страшний суспільний ворог, що вистарчить кинути те слово, щоб засліпити, заглушити ним слухача. Почувши його, він стає ні на що вже не вразливий. Не питає: що? як? серед яких обставин?... Не дошукується, чи дійсно це правда? В безкритичности своїй він десять раз волить кинути каменем на „донощика“, ніж один раз, але поважно, призадуматися, чи не зроблено тому „донощиківі“ страшної кривди?...

— Пане доктор, — перебив йому Соколюк дальші думки-речі. — Ви мене не переконуюте. Я ні за що в світі не скажу імені дотичного добродія. Не тому, щоб мав боятися закиду донощицтва. Але тому, що не хочу зрадити таємниці приватної розмови. І то головню тому, що з цього задумує власть зробити предмет урядового доходження.

— Можеш не казати, — перебив Соколюкові Лілієн. — Від тебе цього навіть не домагаємося. Ти звязаний дружніми відноси-

нами — мовчи собі. Але знайдеться такий, що знає про те теж, та не матиме ніяких вагань.

— Ти? — простогнав Соколюк.

— Я! — сказав твердо Лілієн. — Коли хочете знати хто це, я скажу вам...

— Мовчи! — крикнув Соколюк.

— Це Вюн.

Сподівалися того. Не викликали ці слова навіть звичайного счудування.

— Він, як раз, сказав мені це сам. Тільки мовив, що він насміхався з Соколюка. А ти, — тут звернувся він до Соколюка, — взяв це за правду.

І розповів усю свою розмову з Вюном.

*

Соколюка вивело це оповідання з рівноваги.

— Коли так, то й я не буду мовчати, — промовив, як скінчив Лілієн. — Так, це Вюн. Тільки те, що він розповідав, було сказане зовсім поважно. За правду своїх слів ручу й відповідая.

Переміна, що довершилася в душі Соколюка, була впливом неправди, якою зачав воювати Вюн.

Умить пригадався Соколюкові той цинічний вираз лиця, той дикий регіт, що ним привітав Вюн його погрозу. Тепер він зро-

бив, як обіцяв. Розповідатиме, що насміявся з Соколока, одурив його, довів його до безтямного вчинку: за жарт — навести на голову товариша-приятеля — поліцію. Уявив собі небажані, просто страшні для себе наслідки подвійної гри Вюна.

Тепер уже всі почування його душі звелися до одного: бажання розкрити правду, здемаскувати дволичність товариша. Чим ближчий був йому досі Вюн, тим далі став від нього тепер, тим завзятіше постановив Соколюк покінчити із ним.

В його душі прокинувся з важкою силою інстинкт самооборони, який не знає, що таке дружба, що таке приятелі, не розбирається в тому, що таке донос, прокинулася в його душі жадоба розкрити правду у всій її наготі, без огляду на бажані або небажані наслідки, без огляду на те, яке це зробить вражіння на оточення.

Хотів запалити ясне світло правди і в його промінні стати чистий і праведний у почуваннях своєї душі. Боронився усією своєю силою перед опирем брехні, який вдарив щелепами свого кістяка над його головою.

Коли списали все, як слід, і доручили виготовлення відповідного письма, стали розходитися пізно ввечері.

Соколюк вертався додому зовсім заспокоєний.

Найближчий день був призначений на виїзд у гори.

Соколюкові зачиналася відпустка. Він не хотів ні дня довше оставатися в цьому морі боротьби, сумнівів, зневірря, посеред розбуханих хвиль пристрастей. Тут, в осередку розворушеного гнізда шершнів, на кожному ступні мусів би прислухатися до преріжних голосів критики свого вчинку, нурятися в безмірі контрастів почувань і осудів. Замість, щоб міг прийти нарешті до рівноваги духа, доводилось би йому в-одно розривати свіжі рани...

Бо тої його спокій — то далеко не рівновага духа. Найменча дрібничка, найневинніща розмова, якась ненадійна зустріч ворушили його душу до дна, покликували до життя приспані нерви, кидали його у вир спіненних хвиль міркувань, оживлювали тої вулькан кипучого вогню боротьби, що був на хвилину притих.

Коли заперлися за ним і за семєю двері залізничного возу, і поїзд почав рівним однастайним грюкотом нести його далеко від місця останніх подій, одітхнув із глибини душі, замикаючи у цьому стогоні увесь тя-

гар свого болю її визволюючи придавлені на самому дні серця почування жадоби щастя, роскоші, уживання віддику повними грудьми.

Його мізок розпався на мільйони атомів. Кожний із них, укладаючися до лінивого пів-сну, ворушив на мить кінчини нервів, спливався з инчими в далекі відблиски давно минулих подій. Витворювався в його душі дивний стан повного отупіння, з якого виривав його тільки в ряди-годи сильніший рух то цього то того нерву, де-коли виразніший блиск цієї або тої події, одного або другого почування.

Попадаючи в отупіння нервів, Соколюк скорявся несвідомо впливам життя, що ворушилося довкола нього. Розмовляв із дружиною, відповідав на щебетання дівчорі. Тримав старшого сінка на колінах і пояснював йому все, що бачили довкола.

Можна було думати, що брав живу участь, у всьому, що діялося круг нього. І це була подекуди правда. Тільки участь його в цьому житті була зовсім механічна. Душа почала дрімати.

*

Минали станції за станціями. Пливли посеред піль розлогих. Його очі блукалися

то по ланах, то спiniaлися на вузьких нивах, мережаних зеленіми мережками меж, схвильованих мiлкими борознами в вузесенькі ленти-загони.

На оцих загонах комiрників вiн спiniaвся очима на що раз то инчих барвах. Що загiн — то инче збiжжя, що пiв загону — то инча огородинна. Там картоплi загiнчик, там грядка льону, там пiв загiнчика кукурудзи, трохи фасолi, бурякiв... На одній нивi понасiвали та понасаджували усякої всячини.

Що в пана лани-ланезнi, що в господарiв розлогi ниви, оце в комiрника на одній нивцi, на пiв-загонах, на четвертинках, на вузьких грядочках...

Почала ворухитися незамiтно душа Соколюка й собi блукатися по цих полях розлогих. Iз нив перекидалася на села, входила у сельські хати й прислухалася до живчика життя мешканцiв цих хатин.

Усюди — чи в багацькiй господарськiй хатi, чи в комiрницькiй семi, вiн попадав на однакове селянське життя. Те саме всюди горе, нужда, скрiзь така сама боротьба за шматок землi, коли не за ложку страви, ненависть помiж рiдними, ненависть комiрників до господарiв, багачiв одних до одних, а всiх укупi до попа, до пана, до школи, уряду... Яке воно, те життя, далеке вiд лелiяного його душею життя свободної людини.

Навіть оці читальники, Січовики, патріоти, борці, агітатори — цей найчільніший гурток сільських провідників — на якому вони стоять рівні? Скільки то ще століть минеться, поки вони стануть на висоті думок двадцятого віку? В котрому столітті вони тепер живуть своїм духовим розвитком? Чи ж не цілі століття, коли не тисячі років позад сьогочасного розвитку людської думки?

Не повертаються усі їх зусилля тільки на забезпечення матеріяльного достатку, коли про достаток у них можна говорити: — радше матеріяльного прожитку? А коли ворухнеться в них думка, то хіба ж і вона теж не повертається в напрямку тих же матеріялістичних змагань?

Та й чи тільки у селян? — подумав гірко. — А в них, у тої, так званої, міської інтелігенції?

Перед його очима виринули, як живі, усі події останніх днів, усі „герої“ тих подій, уся мізерія урядовецького життя, цеї, як вона називає себе „інтелігенції“.

Стрепенувся. Хотів відогнати од себе примари. Одвернув очі од вікна, почав звертати увагу на те, що діялося біля нього. Забажав перемогти себе.

Розмовляли багато з дружиною про те, як проводитимуть життя підчас тих чотирьох неділь, раділи сподіваним відпочинком. Дружина

не затаювала свого вдоволення, що вирівається на якійсь час із цього невідрадного життя. Він бодай не зустрічатиметься з противними собі людьми. Та щира радість дружини спливала з її очей на його лице, розяснювала його, звеселяла.

Почала жибоніти дівора. Він мусів кожному поодинокі розповідати, які ждуть їх приємности, нагадувати радощі минулих ферійі, перебігати враз із дитячою уявою крізь ті любі гірські околиці, такі багаті у веселі спомини.

Потонув увесь у щасті родинного життя.

Тільки, чим далі, старші діти повкладалися до сну, молодше почало дрімати на руках у матері.

Марко побачив себе сам із своїми думками.

*

Ні звідци, ні звідти ударило в нього ясно поставлене питання:

— Чи він і його товариші поступили етично?

Це питання мріло вже давно у незбагнутій далечині, то наближалося, то змеркало: він усією силою прогоняв його від себе. Берігся щоб не допустити його до своєї свідомости, не дозволяв, щоб скрісталізувалося.

Тепер уже виринуло так ясно, з такою

силою, у такому вигляді, що не відповісти на нього — він не посмів.

Перед його уявою пересуваються різні люди: батьки родин, молоді сини, надія своїх батьків — одні й другі із своєю журбою, з роспукою свого серця, грижею, непевністю, всі оці люди, викинені його рішучим кроком із колії свого життя...

Виринають їх лица стрівожені, розбільні, озлоблені, сумом і жадобою помсти оповиті — а кожне з них викривлюється погано й кричить:

— Чи етично!

Його захоплює спершу якийсь жах, потім непобориме почуття страху. Почуває гарячку. Починає тремтіти на всьому тілі... Нарешті привиди щезають — він почуває дивне прояснення духа, навіть почуття спокою. Тепер, в одній хвилині він зрозумів життя всіх тих, що так трівожать його сьогодні.

Оці люди жили, зрівноважені, упорядкованим, спокійним життям. Береглися, щоб не вибиватись із рівного шляху. Боротьби із супротивностями, що їх кидало життя, не зводили, тільки намагались обходити їх, не займаючи здебільшого нікого, пильнувати себе, щоб, по змозі, не наступати нікому на нагнітки — свободні, по своєму щасливі.

А тут...

Кинено поперек їх життя гать, та таку непроходиму, таку безкофечну, що її обійти не обійдуть, що мусять звести бій із нею, бій нерівний, безвиглядний... А та гать — це всі ті дрібні, старанно обминані ними, супротивности усього їх життя, та безліч дрібничок, що кожна з них, сама про себе, не змогла закаламутити їх спокою, а всі вкупі не то спокій їм зрабували, але й життя забрати погрѣжують...

От, яку невблагану гать поставлено поперек їх шляху...

А те вічно-живе джерело отрути, яка затроюватиме життя кожному, хто раз мав діло з ними, те море неправди, що розлилося довкола них, те почуття кривди, що вщеплено його сотням людей...

— Невже ж етичні були ваші вчинки? Хіба ж на етиці засновувались ці ваші діла? Хіба ж не то спокій ваш, одних скількох мізерних одиниць, але все загрожене життя ваше, все, хоч би й зруйноване життя усіх вас рівняти можна із лихом, яке ви наробили і якого ніхто ніколи направити не зможе? Яке взагалі направити годі? А та шкода, що ви людству заподіяли й робити будете далі?

Невже ж про етику можна у них говорити? — бореться Марко із страшними примарами грізного лиха, повинню неправди, що привалила обухом його мізок.

Це все таке страшне, і таке правдиве, таке щире у своїй правді, що тут, хоч якого б оправдання шукати — годі і годі!

Занадто вже вріс у ці обставини, заблизько зжився із ними, щоб міг потішити себе облудною надією.

Ого!...

Коли підеш у житті шляхом тих гострих, гранчастих боків, коли поставиш неублагане питання: так або ні? — без викрутів, без переговорів, без того перемирря поміж добром і лихом, між правдою й неправдою, — поміж чесною й сумліним сповнюванням обов'язків, та поміж користями й вигодами егоїстичного попихання життєвої тачки з дня на день, — між орлиними злетами твоєї думки, серця, й почувань і діл під силу крил думок, та тим плазунським повзанням поблизь нори своєї, — коли так оцінювати життя станеш, — тоді ти помах крил своїх скріни і геть і геть тікай, відбийся від життя, який тільки величчю своїх думок, або — поломиш силу своїх крил, змагаючись з життям, на зломах його пошарпаних скель...

Ах, який смуток, який біль тебе огортає, коли ламатись буде твоїй лет буїнній...

А все ж таки може то люди не винуваті? Може то якась инча сила заставляє їх повзати так плазунами?

Посміхнувся гірко.

Пересунулася перед його очима вся галерея типів, що з ними довелося йому жити, працювати, що на боротьбу з ними кинула його доля.

Чого вони такі, чому не інакші? Чого так ламається шлях перед ними, накидуючи безліч каміння їм під ноги?

Станули перед ним, як живі, ті пожовклі, морщинами вкриті лиця, пісні, бездушні очі, уста викривлені в-одно до прокльону життя...

Виринули погорблені спини, покручені руки-ноги...

Повзати стали перед ним каліки: фізичні і моральні — люди, невдоволені життям, що проклинають свою долю, своє щастя, вибір звання, день, у якому прийшли на світ... пам'ять матері в гробі, що в пеленах їм вязів не покрутила!

Ніякої ідеї в житті, найменшої приємності у праці, в виконуванні обов'язків...

З яким трудом двигаютъ вони її насилу сунуть перед себе важку життєву тачку! Праця, що захоплювати їх мала, що змісту мала надавати життю, що сяєвом освічувати мала їм чоло — неволею для них стала: важкою колодою біля їх ніг, кріпкими путами! Замість солодити їм дні життя — гіркою насичує отрутою!

О яка далека, без кінця і краю, дорога

їхня! Який темний шлях без просвітку, без ціли, без кращих світляних годин у їх житті!
Трагедія урядовецької мізерії...

*

Із долів починали вїздити поміж горби — почали наближатися до гір, лишаяючи позад себе розлогі низини.

Соколюк побудив діти — почав звертати їх увагу на гарні краєвиди, зачаровані могутньою силою творчої природи.

Став приходити до рівноваги духа. Його думка вирвалася з плоских низин, захоплена величчю гірської буйної природи, почала здвигатися на верхи. Важкий біль його серця скапав останніми краплинами біля стін велитів-гір. Лишив його на низинах.

Оклики зачудування дїтвори, їх захват, то знову жах, почуття радощів і страху напереміну, різні-преріжні вражіння спливали цілющим ліком на рани його серця.

Потонув у тому почутті, що він сам подалі буде від кальнини життя, віддихатиме на лоні гірської природи, в любому родинному гуртку...

Потяг добігав до останньої станції. Вже здалеку побачили лице знайомого Гуцула Михайла.

Далі вже їхали возом.

Почування повного спокою.

Лежиш посеред моря квіття на царинці.
Низьче твоїх стіп котить свої хрустальні
хвилі Черемош...

То розпливається у глибокій задумі на
плесі широкому, то скипить гнівом, наско-
чивши на прибережню скелю на закруті... Пе-
реможений віковичним спокоєм велита-скелі
завертає, здивований, посеред шуму невдо-
волення, у своє скельне русло... І в ту ж
мить розсипає свої води на спінені дими-
мричі понад гострими порогами, що кинулися
недбало впоперек ріки... А ось, уже її гра-
ється, розніжуючись у шепотливих журкотах
на дрібному камінні на грядках.

Настане в твоїї душі хвилинка чарівного
обезсилення.

Навісна думка втікає із перевтомленого
тіла, перестає працювати твоїї мізок...

Дивнися їй не бачиш нічого...

А гучні шуми її журкоти плескітливі
буїної ріки приковують до себе твоїї слух...

Стаєш поза тим ні на що не вразливий.

Твоїй дух злітає понад всесвіти, зливаю-
чися в розкішну симфонію із мелодією
соняшної природи... Журкотів хрустальних

хвиль ріки, тремтіння повітря, насиченого спекою липневого сонця, надроскішних акордів пестрого ковра царинки... Спливаються в них: і таємнича мова-шелест трав, і пахи квіття, що змісли твої упоює, і цевгавний ляскіт цвіркунів, і бджіл гудіння, і шуми непереліченої комахні.

Несвідомо голова хилиться в обійми трав, а зір спинюється на яснії синяві надземського простору. Із-поза смерекового верха гори виринули снігово-ясні, розискрені брилянтами соняшного проміння хвилі хмарки. Пливуть непомітно по синяві неба. Твій зір злетить на них і скунається у їх красі принадній.

Попадаєш у екстазу, неувимими мріями оповиту, з долини праці, горя й утоми перелітаєш у царство недосяжних зміслами мрій, визволяєш свого духа з оков земного життя і він буяє свобідно на тих, містичними таємницями оповитих, просторах, яких іще твоя думка не збагнула.

А дух твій, буяючи у царстві неувимих мрій, не скованих людським розумом світів, визволюється з важких кайдан утоми, що поклато на нього приземне плазуство. Освіжується, обновлюється, кріпиться неспожитою силою вічності.

У притаєній роскоші дождидання обнови впивається розніжене твоє тіло чарівним

напоєм визвіля з буденної утоми, а величчя симфонія об'єднаних творів природи у пестливому вколюєванні підносять його за летом твого духа.

Все приземське, все буденне, присипане на плоских низинах сірим брудом — щезає в-одно більше і більше, вже ледви мерехтить... блідне... блідне... розпливається у непамяті.

Незамітно із цієї буденщини ти обтрясаєшся...

Попадаєш у новий світ — у царство духа-природи.

У дождданні таємничому лелієш надію нових, відроджених вражіннь.

*

І коли дух твій, вертаючи із надземського пиру на лоні незбагнutoї людським розумом вічності, оживить твоє, оп'яніле від дожддання, притаєне сподіваною розкішю, єство —

...ти почуваш у собі таку силу велетнів духа, таку енергію, таку міць думки і діла...

...ти здвигаєшся обновлений, перероджений...

...ти об'єднуєшся із величчям царством природи, як рівний инчим її творам, таємничий твір її, глибокий, всесильний, незбагнутий...

*

На тлі тієї розмрійної симфонії чим раз яркіше вибивається, чим раз сильніше полонює твою душу один тон — приманчивий, розтужений, чарівно сердечний...

Така міць його чару, така розкіш його принади, що не спам'ятаєшся, як він сам один приковує до себе твою увагу, твої нерви, твого духа...

Туягливий, повен жалібного плачу голос сопілки...

Із далеких всесвітів вертає дух твоїй із царства незбагнаних віковичних мрій, спливає із жалями сопілки в один розтужений акорд і котиться враз із ними по розлогіх землях рідної України...

Її непереможні болі, її вікові терпіння переймає, напоюється її сльозами і кровю, що з ран її і з серця живими краплями спливає...

Сумує незглибимими смутками-болями поневоленого твого народу, жалями його з-за змарнованої праці серед гіркої втоми, поту крівавого...

Оживлюється його лицарськими поривами, героїськими його жертвами... Страждає від жертв безцільних, поривів змарнованих...

Захоплюється незаспокоюною, ніколи не насиченою тугою свого народу за щастям, за сонцем, за волі зорею... тугою за звільням духа і тіла...

Чим жалібніше тужить сошілка, чим більш розбільні стеляться по пестрому килимі царинок її плачі, з тим більшою силою летить на крилах цих згуків твоїй обновлений дух... Летить і падає в обійми останньому висловові визвольних змагань народу, в обійми борцям-героям наших днів, завзятцям, що голови свої кладуть за життя краще, за щастя-долю свого рідного народу...

У віщому вітхненні летить на ті свіжі, зеленою травою й молодим квіттям порослі, могили борців, а то іще й зовсім свіжі, сирю землею вкриті, могилки героїв — і там на могилах цих, свідках нашого життя, нашої непобідимої жадоби життя, падає в обійми вічно молодому духові тих завзятців...

А дух цей на свіжих могилах сторожем стоїть чуйним-сторожським, і на хвилину жде щасливу, коли перемоги оклик громом загрюкоче по широким, далеких землях України!

А поки оклик той залунає, дух цих борців-завзятців нові покоління до жертв загриває, кріпить малодушних, вітає сильних духом, дружню руку їд ним простягає...

У віщому вітхненні летить обновлений твоїй дух у ті тюрми силами твого народу забиті... Старими й малими, чоловіками й жінками і нелітками-дітьми... Прибитими

журбою головами мужиків-батьків і буйними, повними завзяття, головами синів їх — соколів, молодих студентів...

І там, у мурах тюрм, довічні, ніким і ніколи незатерті сліди страждань духа синів твого народу привітають тебе дружнім привітом.

Криваві материнські сльози, глибокі стогони, оклики завзяття, розбільні плачі і жалі, що не жалями виривалися з грудей, що не плачами з лиць спливали — що до висоти символу терпіння твого народу піднеслися, символу страждання, але і завзяття, героїства, непереможного змагання за кращу долю, нестримного стремління до гармонійного, вольного життя!

А то і не сліди, а то в живих іще застанеш їх, тих буйних, повних завзяття синів свого народу, бистрих соколів! Нічим тюрма, нічим кари, нічим земські добра, — вони для виборення народові своєму кращої долі у завзятті, нічим неспиненому, кидають в огонь боротьби своє життя й дрібні вигоди забезпеченої будуччини...

У тюрмах понурих твоїй дух стріне цих гарних, ясних героїв твого народу, перемішаних із найнижчими злочинцями, але — незломаних, неприбитих — бадьорих, певних надією на перемогу...

І вернеться з тих могил, із тих тюрм твоїй

дух ще більш обновлений і віри повен у перемогу світла, у перемогу ідеї високих, у перемогу сонця-світу, в поширення кола ідей-думок надземськими почуваннями, здобутими людством на таємничому вівтарі вічності.

*

— Ти чого так задумався, коханий?

Марко підвів голову. По стежці, що вела від хати, збігла його Олюнка, а за нею вслід котилося двоє діточок. Старший хлопчик перегонив маму, уже обвився своїми ручками довкола батькової шні, молодша дівчинка перевернулася на стежці, покотилася скілька ступнів, подряпалася, почала нявкати, але швидче ще сміх заяснів на її личку, добігла до батька її собі зависла на батьковій шні.

— А я таки скорше, — защебетала весело.

— Ні, я скорше був коло тата! — перечить хлопчик. — Правда, тату?

— Я скорше, я скорше! — обстає при своєму дівчинка.

— Обоє скорше, — рішив батько, цілуючи діти — то одно, то друге, а руками пригорнув дружину до себе.

Посідали всі четверо на radoщах щастя, розпечені, розлюблені.

Дітвора вмить заспокоїла свої дитячі почування любови й побріла по травах. Нурялися в морі квіття, зривали більш принагідні квітки та укладали їх у китичку.

Марко й Олюнка, пригорнені одно до одного, потонули в солодких мріях.

Олюнька перша вернула до свого питання:

— Чого ти такий задуманий сидів?

Як раз полилися знову тужливі згуки сопілки, Марко звернув на них увагу дружини.

— Ах, ти стара дитино. Ти знову мариш при згуках сопілки. А я думала, що ти ще не одірвався думками від своєї роботи, що ти роздумуєш над своїми ділами та журишся, що там діється без тебе.

— Який я далекий від того всього.

— Справді, Марку?

— Вірь мені, дуже далекий.

— Так про що ж ти думав тепер?

— Про дуже поважні, піднеслі речі.

— А що ж я мовлю! Ще тобі мало тих дум за весь час праці? Хоч тут полиши їх. Віддихни вольними грудьми.

— Ох, це не ті, Олюнечко, думки важкі, чорні, отрути повні, що їх думаєш, коли проживаєш там, у гнізді шершнів, посеред зідливого їх шуму-гудіння... Це такі думи, що їх я думаю далеко від людей, на самоті,

коли відібюся од дрібних людських турбот, від їх злості, ненависти, осуду, від усіх каліцтв, болів, що їх люди сами собі вишукують, любуються ними, прибільшують їх, а з їх зростом тим дужче жеруть одні одних і самих себе. Коли б частіше можна купатися всим єством у цих високих думках...

І поплили з його уст ті його думи, прибрані в одяг слів, поважних, лагідних, але бадьорих...

Настрій, під який попав був Марко перед хвилиною, перенісся тепер на Олюнку. Пригорнена русявою головою до його грудей, вона про світ увесь забула. Те, що він говорив, таке було для неї знайоме, таке близьке до її думок.

Як вона любила мріти ось так на його грудях... Такі хвилини найкращі в її житті.

Вже перестав марити в голос... уже сиділи мовчки, а ще піднеслий настрій захоплював їх душі у засвіти і там вони, сполучені в одно, буяли, зліті в один величній акорд... А тут тремтіло у зворушливій розкоші двоє молодих, гожих тіл, чарівним захватом любови оповитих.

І хоч почули зненацька крик дівчорки, не розвіявся їх захват. Повернулися тільки головами в сторону малих щебетунів.

— Тату, тату, орел! Дивися, орел! — кричить що-сили хлопчина.

Марко повернув голову угору.

— Як гарно пливе... Ні крилом не ворухне... — промовив лагідно.

Всі звернули свої очі на цього царя верхів, що завис розпростаними на всю ширину своїми крилами на синяві неба і посувався непомітно, без руху. Викотився з-поза верха гори, плив довго, гордо понад иглиці-вежі горішнього краю смерекового бору, плив помалу... повагом...

Та ось змінив свій шлях. Дужим, могутнім помахом широких крил підбився угору і, посуваючися по великому колі, почав чим-раз вище підніматися. Час до часу розпростає крила й пливе, як ріка на плесі, то знову підбивається блистро вгору.

Його завважали ластівки. Як шибали здовж Черемошу, так счинили гамірливий вереск, збилися вкупу, гуртом летять ід орлові. Їх крики сполохали стадо курей. І вони помітили орла, крикнули гуртом і урвали, злопотіли крильми й поховалися в кущі.

— Орел може взяти курку, як яструб? — поспитав стрівожений хлопчина.

— А може. Тільки, що він уже поснідав сьогодні, — розважив його батько.

— Орел хижак! погана птиця!

— Ні, дуже гарна.

— А от, бе кури.

— Що з того? Та й не дуже він такий ласий на курку! Воліє зайчика, серня.

— Як я буду мати стрільбу, я вистріляю всіх хижаків! — спалахнув завзяттям хлопчина.

Батько засміявся.

— А хто ж втішатиме тебе тоді таким гарним, широким летом, як оцеї орел? Таким гордим...

А орел справді почав чим дужче кріпити помах своїх крил. Підіймається в-одно до гори. Вже тільки за голуба став, за горобця... ледви вже мріє...

Довго дивилися слідом його... То виринав, то щезав їм з очей, знову виринав на тлі хмар, то повертався так ід сонцю, що ставав для них, а тим більше для дитячих очей непомітний.

— Тату, я не дав би йому зайчиків, ні сернят. І курей шкода, не то серни...

— І орел мусить прогостуватися чимсь, — завважала мати.

А батько докинув:

— Шкода курей. Розуміється, що шкода. Але иноді віддав би курячий рід усього світу за один погляд на цей дужий орлиний лет царя гір і верхів.

Діти дивилися вгору, не розуміючи батькових слів. Та не до їх говорив Марко оцю мову. Це відгомін туги його серця зворушився і відбився, притаєний у його думках, як відбивається життя дерев у хрустальній воді річки.

Олюнка пригорнулася всім теплом свого тіла до нього, заглянула йому в очі.

— Ти такий, Марку, інакший тут, далеко від міського життя, руху, праці. Таких думок не чуєш від тебе, коли ти потопаєш увесь у муравлиній громадянській роботі.

— У тій дрібній роботі курки, що то несе яйця на хосен людям, виводить курчата теж на хосен людям, клопочеться ними в-одно і в-одно на хосен людям — не собі. Справді куряча наша робота... — підхопив гірко Марко.

— Не говори так.

— Хосен і хосен і тільки хосен... А де ж краса нашого життя?

— Було, ти говорив: те гарне, що хосенне.

— Коли мене захопить буденщина, я порпаюся, як та курка на смітнику і по-за те куряче яйце не бачу світу. Так, це гірка правда. Але коли б ти знала, як мені остогид уже той наш смітник, той смітник нашого громадянського життя... Ох, як душа бажала би вирватись із нього й побувати по соняшних просторах орлиним летом...

Дивилися в синю далечінь і дармо шукали слідів могутнього орла... Непомітний він став для їх очей...

— Але я почуваю в собі тепер таку силу, що або зверну свій лет до зір, або...

Довго не кінчив. Слова закляття чи про-

кльону завмерли на устах... Нарешті, схоплюючись на рівні ноги, рішив досадно:

— На смітнику порпатись не буду! Волю розбитись об скелі, ніж скапарити так життя на смітниках...

Олюнка сиділа неповоружно й дивилася розлюблена на його дужу постать. Розпливалася в своєму погляді.

Нарешті підвелася, пригорнулася до його — струнка, розкішна, чарівна. Поплили обое слідом за діточками в напрямку до річки.

— Який ти гарний, Марку, в своєму запалі! Ти мій орел! Ти царь мій!

Глибоким звором, поміж стрімкі, пошарпані скелі, вється тисячними закрутами хрустальна гірська річка.

Її береги де-неде рівні, гладкі, як стіни старинного муру, а то знову вкриті дивоглядною різьбою, багатою в пишні, зачаровані таємничою рукою узори.

Її води розспівані тужливою, журливою мельодією. На рівній дрібній ріни шевелять ледви чутними притишеними акордами, набіраються сили... Продираючися крізь ґранітні пороги, таємничою грозою розгукуються, спадають запінені, розсипані в срібну куряву, що іскрами жевріє в соняшному сяєві, красками дуги міниться... Відкинена могутньою силою від скелі, співає величній гимн красі і силі.

З її шумами-співами зливається в розкішну симфонію глибокий, повен незбагннутих дум, утаєної розбільної журби, шум віковичного лісу, що павис на обох високих-превисоких узбіччях гори і придавив їх своєю вагою...

Цей ліс — струнких смерік, опянілих любовними шепотами, розніжених розкішно соняшною спекою, то знов — грізних велетнів, задуманих важкими, закритими для стороннього серця, думами, що спливають журбою-

мовою із чорної глушини лісового нутра, зпосеред поважного, задивленого у безконечній, величній круговорот світів, збору смеркових велетнів...—Якою таємничою мовою він прощає бістрі хвилі річки...

А вони, облиті золотими блисками сонячного світу, благословлять його своїм боже-ським духом, злітають повище нього, спляються на синяві неба, голублять своїми розсяяними очима розсріблені хмари, що колишуться над ними, плаваючи в небесних просторах...

А то знову, оповиті у вогкі мряки, в холодну мрич, що спадає на них із верхів, густим туманом їх обсновує, хрустальною росою їх укриває—з очей своїх сплуканих перлисті сльози ронять...

То розколисані буйними полонинськими вітрами, розжалоблюються і свої тужливі журби, свої глибокі болі на крилах вітру у всесвіти розсипають!...

Їх біль, їх журба, їх сум і задума блукають притаєні у цьому величньому храмі гірської природи навіть в он-ту хвилину, коли, розмолені в соняшному сяєві, піднеслий спокій і захвати погідного настрою довкола себе розводять. Задума і сум і біль і журба прозирають наляканими очима зпо-за німх тіней спокійних велетнів і затаєною трівогою людське серце трівожать.

Але в їх тіні, у журливому шепоті їх віток, відчувається надземська розкіш... Опанює, вириває тебе із земських оков, підносить на нероз'яснені вершини буття, визволює в душі притаєну божественну іскру, здавлену вузькими, тісними оковами слабого розуму, сполучує тебе із творчою силою природи, веде затаєними шляхами незбагнутої вічності.

Визволює в твоїй душі — надлюдину...

*

Притаєний над перлистими водами річки пересувався Марко здовж попід скелі, закидаючи раз-у-раз вудку на шипоти, нижче каміння, що залягло річку напоперек.

Потонув усією душею в своємулюбому занятті. Навчений досвідом, знав, де закидати вудку. Заздалегідь міг сказати: тут може бути, там повинен бути, а тут є напевно. І звичайно не помилявся.

В заглибинах, понижче більших камінів сидить притаєний петруг і жде на здобич. Його очі стежать пильно за кожним рухом хвиль води, зорять за найдрібнішою мушкою, за наймізернішим хробачком. Тепер також, як раз, пора, коли цвіркуни вискакують із царинки, встеленої свіжими поло-

гамп прав, пересипаних запашним квіттям... Кожний розмах коси виганяє безліч цвіркунів із трав... Втікаючи перед ворогом, вони в великій силі всакають у води річки, і там попадаються відразу на жадні очі петруга-жеруна.

Хоч не бачить себе в воді — Соколюк відчуває погляд тих очей у хвилях річки. Кидає приману повище каменя, спрямовує її просто на камінь, напружує свою увагу, кріпить вражливість руки, розколпсаної нервовими дріжаннями — та ось раптом покидає його вся енергія... засильна течія води вхопила вудку і жилку і приману на гачку та понесла їх далеко від каменя. Даремне було напруження...

В одній хвилині підносить вудку догори і вже не пускає її з водою. Вважає, щоб примана попала на камінь. Пускає її легенько з водою, то грається нею проти течії води. Вона трепещеться, підскакує, то поринає, захоплена хвилею, то підноситься повище каменя.

Нарешті рукою Соколюка сіпнуло нервові дріжання, друге, третє... Роскішна течія переплила по всьому його тілі. Це одна з тих хвилин, коли сподіване, довго ждане бажання являється дійсністю. Нервові тремтіння від руки перелітає до мізку, спричинює там безліч вражінь, а наслідком того

являється меткий рух вудкою, її на березі опниюється великий пструг. Перш усього звертають на себе увагу Марка широко розкриті, сполохані, а, може, зачудувані його очі. І в ту ж мить пструг починає кидатися, рватися... Настає хвилина боротьби поміж рибалкою й здобичю, але гострий лім скелі проганяє навіки усякий вираз із очей пструга. Рибалка любить хвилинку красою своєї здобичі. Його зір спинюється ряснісно на пестрих червоних та синіх цятках по обидвох боках пструга...

І диво... Тепер почувається у його душі приплив жалю. Почуття довершеного убійства проявляється нагло з такою силою, що Соколюк довшу хвилину не всміє закинути вудки, гидиться сам собою. Та ось несподівано настає реакція, прокидається у нього в душі завзяття, і він знову переходить усі стадії ловів, боротьби, роскоші, вдоволення й жалю, одно після другого, то на переміну раз ці, раз ті почування.

У своєму рибальському захваті він затрачує почування небезпеки, вагань, страху. Не помічаючи цього, він скаче понад береги з каменя на камінь нерозумно у такій віддалі, що за инчим разом лячно й подумати про це. То знов продирається попід стрімкі скелі з таким легкодушним визовом небезпек для власного життя, що для сторонньої

людини тільки придивлятися було б невинно-симе. Відвернувся б і лишив би смільчака на його власну долю. Та для рибалки усі ці супротивности, всі ці небезпеки — це тільки подратування ока, яке в рівній мірі як слідкує за тремтінням вудки, так і береже рівноваги усієї постаті.

Почувається у Соколюка в шаленому поборюванні цих трудних перепон така дика розкіш, таке насильне виладкування енергії, що він відсвіжується увесь у цих змаганнях свого тіла.

*

Знеможений фізично, але бадьорий духом кидається на траву над берегом річки і дає волю своїм думам, своїм почуванням. Сам не счувається, коли починає зживатися з величними подихами природи, приймає до своєї душі мову лісу, річки, подихи трав, душні пахощі лісового цвіту... Ось уже стежить думкою за працею тисячів віків, що про них розповідають велитенські скелі, зложені з цікавих покладів, що їх творча сила природи в буїности своїй життям наділила і чар принади і грозу величчя в них закліяла... То призадумується над великою життєвою силою смерекового лісу, що вкрив узбіччя гірського хребта від річки аж до верху, високий,

небоязливий... Він зріс на скелях поміж величезними плитами й камінюками, і землі у ньому не слідно. Чого не вкриють плити, те сховано під буйним мохом, глибоким вище колін, як пишній килим, пухким, квітнестим.

Захоплений бажанням скупатися в його пухові, Марко переходить в брід річку й пропадає в лісовій глушині. Підпадає під почуття самоти, оглядається довкола себе з острахом. Ніщо — тільки струнки смереки і мох і камінюки завбільшки сін на царинці, а там урвисте провалля...

Марко підходить угору. Вже приїшов до диких стежок. На нього повітнуло подихом инчого світу. Тут уже зачинається царство оленів. В душі Марка прокидається жадоба зустрітись із одним з цих кріслаторогих велетнів. Вокруг повно їх слідів. Прислухається до якогось гомону, що каламутить тишу лісової глушини. Це журкіт невеличкого потічка, що ледви слезиться поміж скелі. Він тут спливає до заглибини вистеленої водяними мохами й творить плесо темно-зеленої барви. Із плеса спливає вода потічка в ярк і там чується й її журкіт.

Оцеї живий голос зворушив Марка. Йому забаглося дістатись на верх, на самий голій верх, на полонинку. Забаглося поглянути звідтам на сусідні гірські верхи, хотілось чим хутче вирватись із глушини лісу.

Якась вона лячна для нього стала. Чим більш прояснювалася під самим верхом, тим він ставав спокійніший. Нарешті заблисло проміння сонця, розлилося ціле море сонця на царинці, вкритій купинами гострих, квасних трав. Їх навіть олені не пасуть і тільки підчас гострої зими, коли вони скошені стоять у копичках, цей царь полонинського світу наворачтається до них.

Від картини, що розкрилася на сусідніх верхах, на лісових узбіччях та в зеленних ярах, Соколюк не веслі був одірвати очей. Безліч відтінків зелені: від соняшно-ясної, до мрячно темної, до фіолетної її чорної — розщипали силу його ока на атоми вражіннь. Він стояв так хвилину, і непомітно для себе, привяв. Не міг любоватися красою верхів, як того сподівався. Чи самота, чи безсилля, чи надмір вражіннь кинули його на ковер трав і визволили з його душі всі почування. Покинули його, полинули світами, душа осталася самотня. Спокійна, як те гірське плесо, рівна як дзеркало його води, вона почала приймати нові вражіння, що долітали до неї одно за одним.

Ось ворухнулася гилька, потрясена леготом вітру, і її невинний порух записався на плиті душі Соколюка.

Хвилину стежить він за цим вражінням, аж ось забреніла комашка біля його уха її її

близьке товариство почало писати свої вражіння на чистій плиті Соколюкової душі.

То його зір, приманений якоюсь силою летить, невідомо куди, спиняється на чомусь... Ах! Це пишна біла квітка, пестійка високих гір. Вона то так наділа його око. За нею повернувся зір Соколюка. І прибула на плиті його душі нова картина — на цей раз малюнок квітки на коврї трав, в оточенні почувань гірської верхової свободи, полету думки, близького товариства соняшного царства. Одні вражіння за одними...

Душа Марка всенала їх із жаждою, оживлювалася під ними, здавалось, жило в ній тільки те, що тут під оцю хвилину на ній записалося. Почуття такого необмеженого щастя, такого повного заспокоєння усіх бажань. Нічим — ніяким поганим вражінням, ніяким немилим спомином незакаламученій спокій — ось, що почувалось під цю хвилину Соколюкові. Така буде тільки душа маленької дитини, оточеної дбайливою щирою опікою матері. Такій зрівноважений спокій, такій ясній, погідній настрій, таке щире рознізження не часто спливають на душу людини, поорану будешними журбами і клопотами невеселуцями.

Довго сидів так Марко — довго розкошувався своїм захватом. Уже сонце почало хилитися ід лісам, уже сумерки стали гра-

тися в яругах, а через глушину лісу проглядали страхуваті визіплені очі ночі, коли він попрощав царину своїх мрій і збіг по узбіччю.

*

— Тату! Гості! Гості дожидаються! Давно вже прийшли.

— Які гості?

— Якісь пани до тата прийшли.

Влетів не вбіг. Гості в горах! у такій глушині. Певно товариші — знайомі. Принесуть нові вісти із світу. Марко в одній хвилині був у кімнаті. Радощі його були тим більші, що застав вдома свого друга учителя сельської школи, що проживав скільки миль нижче рікою.

— Здорові були, пане професор! Вітайте нам! Яка мила несподіванка.

— Не буде вам мила, чекайте, нехай ми вас перш усього висповідаємо.

— Ви бачу й панотця привели з собою. Нічого, нічого, будем сповідатися. Сідайте. Розгостіться.

Марко був дуже радий. В домі цього вчителя він провів чимало щасливих хвилин. Це людина, яка, проживаючи в глибоких горах на роздоріжжі, не пропускала ніодного мандрівника, щоб не пригорнути його до

своїх грудей, не переночувати в разі потреби, а не завагався гостити хоч би й яке велике товариство! І Соколюк, проживаючи двічі в його сусідстві, проводив чи не цілі дні на любій розмові з своїм другом, подивляв його замишування до праці на гірській, кам'янистій ріллі, роздумував не раз над тим, як ця людина просто живцем востає в землю, порпаючися в ній усе своє життя. І цинив його ще більш за веселу вдачу, яка, в хвилях найважчого горя і смутку, потрапила прояснити його стурбоване лице усмішкою. Жартами заслонював він не раз важкий біль свого серця.

Соколюк вельми зрадів, побачивши свого друга у себе в хаті. Він не знав, де його посадити, чим його гостити.

— Ви пішки... Пять миль. То ж то здо-
рожені. Зараз покладемо вас припочити.

— Ви, пане Соколюк, не заходьтєся. Ми
мусимо вас поперед усього висповідати.

— Сповідатимете мене завтра. По днєві.
А так під ніч годі.

— Я не жартую. Як бачите, я йшов на-
рочно до вас. Мусите мені все зараз роз-
повісти, щоб я знав, чи можу ночувати під
вашим дахом.

Соколюк розкрив широко очі.

— Що ж це таке, пане профєсор? Жарт
на бік.

— Мені сьогодні не до жартів. Скажіть, чи правда це, що про вас мені казали?

— Хто, що?

— Була у нас прохідка з вашого міста. Між инчим радник суду Слоневич, крилошанин Редюк із сином та ще якісь там пани. Вони вписалися мені всі в книгу.

— І що ж?

— Казали мені, що ви вигризли скількох чільніщих людей із своєї інституції, між инчим вельми діяльного і заслуженого патріота і робітника на народній ниві — Вюна.

Під Соколюком погнулися ноги.

— Кажіть, на милий біг, — чи це правда! Я спати не міг. Я, скоро світ, вибрався до вас в дорогу. Мені це не дає спокою. Я вважав вас все за ідейну людину. Я зачисляв вас до гуртка своїх приятелів. Скажіть мені, що це таке?

— Друже, ви вірите?

Соколюк сказав це таким жалким, розбільним голосом...

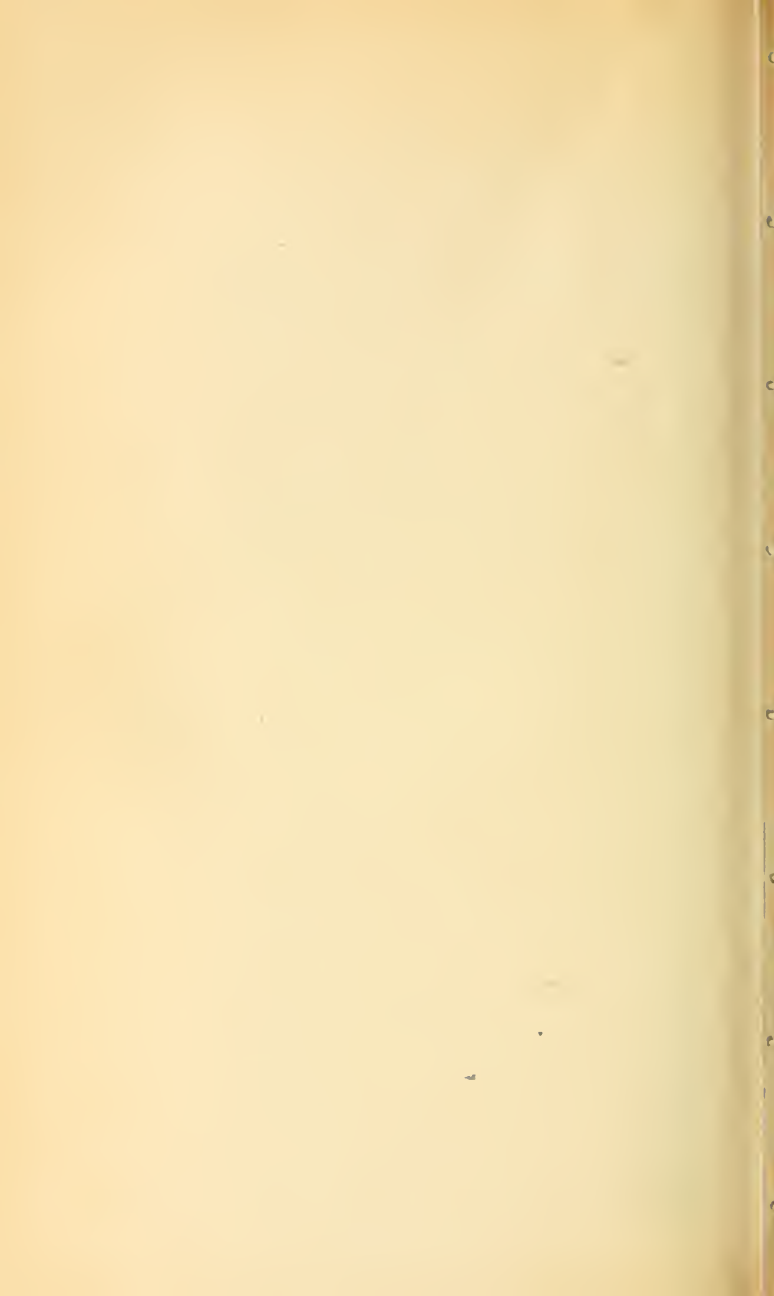
— Я не хотів, вірь мені, друже, я не хотів тобі сказати того, що скажу оце. Я порішив затаїти те перед тобою. Але тепер вірю тобі. Я й без того вважав, що ти не зміг би зробити такого. Але подумай собі. Чи міг я не прилетіти до тебе, коли мені сказали, а вважай, що вони розголошують це по всьому світі, куди ні мандрують...

Вони сказали мені, що ти зробив це для кар'єри, щоб зайняти місце інших, що ти для того, щоб придбати собі краще становище, зробив донос на своїх товаришів. Назвали тебе донощиком.

На голову Соколюка валилися верхівелити сусідніх гір...

МІЖ ОКОПАМИ

Така страшна була днина, що страшніщої годі собі уявити. Звичайно зачиналося біля десятої, одинадцятої години, — сьогодні перед девятою впали перші стріли, а вже потім неначе б гори повідкривали свої пащі й ревли підземними гомонами, немов би небо розірвало свою сиву скатерку і засипувало нас шрапнелями.

Уже коло полудня така нас обхопила втома, що люди падали бездушно та ждали, самі не знаючи, чи діждуться кінця того пекельного гомону. Годинник, на який кидаю в-одно неспокійно очима, ані не думає посуватися наперед. Ніколи ще в житті мені не минав час так помалу, як тої памятної днини.

Нарешті почало смеркати.

— Ще хвилинка, хлопці, й будемо спочивати! — мовлю до найближчих сусідів.

— Ой, коли б! — почулося зітхання.

— Правда, що вже не так парять!

— Відаї, лекше стає... Ая...

— Ж-ж-ж! — засичало нам коло вуха.

Чим ставали рідше грімти вистріли, тим сильніше вибивався кожний різкий звук, що летів до нас з ворожої сторони. Коли ми вже могли вловити вухами лет поодиноких куль,

— знак, що вони чим-раз рідше починають сипатися. Душа між одним і другим стрілом має хвилину відпочинку, стає вразливою на нічці зверхні голоси, увільнюється із стану бездушного отупіння. Дивним дивом бачиш, що падає сніг великими платками. Глянеш довкола, а він уже присипав добре землю. Чи не падає вже від полудня? А досі ніхто й не запримітив того. Оглядаються, дивуються. Тут і там починає висуватися обережно голова з окопів. У ту ж таки мить ховається, бо карабінові стріли не вмовкають. Але що вже вони, коли замовкли злющі дула гармат.

Дивлюся на годинник. Бачу годину, але не можу докладно зміркувати, яка це пора. На дворі стало темніти. Із-під хмар сипле густий пластовець і прислонює темняву вечора.

— Видно, вже досить на сьогодні, — мовлю, споглядаючи довкола себе.

Немов у відповідь на мої слова як не гримне десь глухий гомін, як не розкотиться по верхах гір... Мимохить голова принизилася, сховалася під захорону окопу. Зовсім непотрібно. Стріл вицілено в инчий бік, коло нас не було чути зловіщого: „ж-ж-ж!...“

— То ще на добраніч! — почув я недалеко себе.

Тим часом настала вже важка темнота.

Люди, як стояли, падали в окопи, обезсилені, перетомлені. Душі не чули в собі.

Пішли вже накази, щоб польова кухня лагодила харчі, але її це не зробило великого вражіння. Треба було перекрадатися по де-кількох, летіти під стріли ворожих карабінів кількасот ступнів до хати, де за безпечною стіною стояла кухня. Їсти, що їсти — її коновками нести харчі до окопів. Одні вертаються. Йде нова партія.

Доки ще сили були, то на вигранку летілося. Неодному не довелося долетіти, неодному вернутися не пощастило. Нікого це не відстрашувало, нікого не бентежило. Але сьогодні вже сили почали нас покидати.

А ще трівожила найбільш усіх нас думка, що може повторитися наказ, котрий ми чули кілька ночей одна по одній:

„На баґнети!“

Ішла про це німа розмова — без слів — поглядами очей. А в відповідь чути було то тут, то там голос безсилля: „Годі вже! Не вдержить душа!...“

Три ночі не спали. Цілу днину в огні та в болоті — вночі приступ на баґнети. До тої міри висилилися, що надлетить шрапнель, то тільки вже з привички кинеш за ним оком. Бачиш, як розсипався десь оподалі: і вже не журишся ним. Як би тебе в одній

хвилині навіть не стало, — байдуже! Може й легше було б; минулась би страшна мука.

А вже найгірше стояти було в болоті по кістки. В-одно й дощ і дощ і дощ — цілі тижні січе дрібненький, жили з тебе висотує, душу вишірає. Коли б бодай трохи примерзло!... Аж сьогодні стало нам легше дихати; як ми діялися снігу. Вся наша надія, що хоч з болота зможемо вирватися.

Коли ми перед трьома днями вперше почувли наказ до атаку, в нас вступив дух. То як сидиш скулений і майже не рухаєшся, — заціпенієш увесь. Вже куди краще загри-тися бігом, нападом, боротьбою. Але одна ніч і друга і третя в надлюдських змаганнях, а цілий день в огні гармат, промочений до костей у воді й болоті, як де, й до колін, — не видержать, хоч би й які сили.

Ми сиділи в дождданні чогось, що мало статися, що ждало нас неминуче; не думали боронитися, прийде наказ, — не пора на роздумування, не пора на жалі, нема сильних, слабих, здорових, недужих, кріпких й обезсилених, усі однакові, всі здатні виконати рішучий наказ, найменчу дрібничку перевести з найбільшою докладністю. Прийде наказ, — ми переміняємося з ослабленої маси висилених, перевтомлених, продроглих людських істот у сталеву машину, яка, пущена

в рух, не спиниться, доки не переведе успішно свої роботи.

Ми ждали наказу. Знали, що прийде, вірили, що ввіллє в наші ослаблені душі нової, свіжої енергії. Не боялися, щоб нам сил не стало. Ото ж тепер тим більше всякий хотів свобідно захопити того цілющого ліку на перевтомлене тіло — вечірнього спокою.

*

Сижу, чи радше лежу, привялий, згноблений, чую, як останок сил мене покидає. В голові гуде ще гук гармат, перед очима літають блискавки шрапнелів. Давно вже замовкли грізні дула скажених звірів, давно вже розсипалися останні відломи вогняних їх подихів, а я ще в-одно переживаю вражіння тої грізної днини. Здається, вмірати буду її ще вони пролетять мені перед очі, так врилися в мій мізок, у мою душу.

А може?... Може прийдуть колись погідні, спокійні дні в моєму житті, може забудеться та грізна пора проливу крови, може замовкнуть у моїй душі ті скажені реви розсатанилих машин, може занімють ті дикі стогони безобразних тіл, пошарпаних відломами заліза, сталі... Може колись примерхнуть у моїх очах ті грізні вирази лиць

моїх товаришів, що вються в-одно біля мене в ровях, на чистому полі, в лісах, куди не доведеться стрінутись із огнем ворожої батареї.

А може?... Може ще днина — одна, друга її не стане в одну мить у мене пам'яті, збліднуть усі прожиті картини, замовкнуть усі вражіння моєї душі, світ змерхне мені перед очима, її я збратаюся в лоні однієї могили з приятелями її ворогами, друзями її...

Ні... недругів у мене немає, — шибнула мені думка крізь голову її я посміхнувся гірко. — Що мені винні ті люди, хто зна, чи не брати мої, що на них звернене дуло мого кріса?

І я почав зненацька пригадувати собі всіх своїх знайомих Українців із російської України. Не перечислив би їх. Хто зна, чи в отім окопі, на який ми сьогодні без сумніву підемо приступом, не знайдеться де-кілька моїх найщиріших приятелів, з якими переговорювалося стільки ночей, розправляючи про всілякі питання нашого життя? Хто зна, чи не встромлю я в ворожі груди гострого, блискучого свого вбійчого знаряду та в ту ж мить чи не побачу виразу смерті на лиці свого найщирішого друга? Може саме того, з котрим ми стільки переговорювали про питання визволення України?

І тут на далекій Лемківщині, на окраїнній

українській землі ми порішимо долю нашої участі в визволюванні українських земель. Порішимо твердою, блискучою сталлю, встромленою рукою друга в дружні груди?...

Хто знає, чи не жде мене таке сьогодні?

Раптом мої думки звернулися в инчий бік. Я почув якийсь дивний згук коло себе. Дивлюся й очам не вірю. Мій сусід, завзятий вояк, який у подив уводив мене своєю відвагою, своїм завзяттям, — плаче. Сидить сердешний на мокрій землі, зловив голову в обидві долоні і справді... плаче.

Я аж не їму віри.

— Миколо! — мовлю сердечно. — Вам що? Мовчить. Навіть не глянув на мене.

— Миколо! — мовлю удруге й труснув його руку своїми пальцями. — Ви плачете?...

Поглянув на мене сумними своїми очима й мовчить.

Встаю, сідаю проти нього й намагаюся розпитати, що йому.

— Нічого! — було перше його слово. — Дурний хлопський розум, та й тільки.

— А все ж таки?...

— Кажу вам, що нічого.

Ми сиділи так хвилину мовчки. Сніг падав нам на руки, лиця, топився та втому проганяв. Освіжував нас.

Зненацька із грудей Миколи добулися глибокі, сумні слова...

— Мені згадалася жінка, діти. Що вони, сердеги, сьогодні діють?

— Чоловіче! Як би так кожний із нас думав про те, що роблять наші жінки, діти, наші тати, мами, рідня.

При цих словах такій жаль здавив мені серце, що я ледви поздержав страшний вибух плачу. Зловив кріс Миколи, що стояв коло мене опертий до окопа, та крикнув у роспуці.

— Краще, дивися, наладований, приціли собі до голови її в одній хвилині немає в тебе ні жінки, ні дітей, ні рідні. Усіх забудеш навіки.

— Вірьте мені, що я не раз уже гадав таке зробити, — промовив сумним голосом Микола.

А я вмить отверезився із свого плаксивого настрою. Побачив, що замість злагодити біль зажуреної людини, я своїми необережними словами ще більши розрванів обкипїле кровю його серце.

— Миколо! — мовлю, зловивши його за руки. — Отямтеся! Що доброго зробили б ви своїм рідним. Богу дякуйте, що вас сокотив від прички до цієї пори, та просіть, щоб далі милував. А вернете, тоді будете думати про рідню. Лишіть!

А Микола говорить далі тим самим сумним голосом:

— Хіба ви не знаєте, що сьогодні „Святий Вечір?“ Де вони, біднятка, блукають у це рокове свято? Чи між добрими людьми, чи де в лісах, у пущах? Чи живуть вони, чи де позамерзали в снігах, погибли з голоду?

Я знав історію його рідні, його села. Мені дуже жалко стало сердешного Гуцула. Не міг його потішити, розважити. Одно, що я міг і хотів йому зробити: то вислухати його жалів. Дати виговорити свій гіркий біль, — хай лекше стане душі. Я слухав, хоч серце рвалося, а він говорив, говорив... Усю трагедію своєї душі мені повістував.

Оповідав, як він зійшов з верха в село до громадського уряду й там сказали йому грізне слово: кличуть.

Трохи не впав. Так в очах почорніло, а гори стали отак крутитися, як той пеструг у саку.

Кличуть. Треба йти. Коли?

Зараз таки!

Зараз? Адже ж він не сказав удома нічого. Жінка не знає, діти... То на війну йде, не в Косів. Божечку святий! Як таки не попрощатися?

— Зараз прийдуть жандарми й заберуть до Коломиї.

Дві, три години й він уже верне. Розпорядиться маєтком, розділить, що кому припаде.

Не дозволили. Не бачився ні з жінкою

ані з дітьми. Не розписав між них маєтку. Не розпрощався з ними. Крикнули збіратися. Прийшли паничі. Пішли всі до міста. І від тої дшини не має вже вістки од жінки. Не знає, чи живе вона, що діє. Не знає навіть, чи вона дістає його листи.

Микола урвав. Дивиться якомсь так дивно перед себе. Сидить, мов закам'янілий; коло нього присіло де-кілька слухачів і кожний свою думку думає.

Коли це почулися чим далі спокійні, лагідні згуки голосу Миколи. Як би нагадуючи собі щось, почав оповідати свої воєнні пригоди.

Як билися, як гнали ворога перед себе, як зайшли в його край...

Помалу, докладно, з великою плястиккою оповідав усе, що пережив, що бачив власними очима. Здавалося, злагодив біль своєї душі тими широкими описами.

Аж ось перемінився його голос. Дивно почав дріжати.

— Ідемо, йдемо, таки душі в собі не чуємо. Йдемо знайомими селами. Вже недалеко наше село. А гармати так гремлять за нами!... Що то ще сьогодні!... Играшка — сидіти й голову сокотити. Але то йти в дощі вогню! Ой! То не всякий видержить.

Слухачі притакували головами. Ледви, чи хто з них був у тому поході. Звели їх з різких

відділів докупити. Але ледви чи хто з них не відбув такого походу, про який говорив Микола.

— Як ми входили в наше село, я дуже зрадів. Може хоч на хвилину дадуть припочити. Може збіжить моя з ґруня, — поговоримо хоч ту хвилинку, поки піду далі світами. Але чогось не було в мене великої надії. То за нами гремить, а ми йдемо, ніг не чуємо, а йдемо!

— Ой, то не жарти! — докинув уважний слухач.

— А мене ще одно гонить, сил додає. Ще переїду шматок і вже побачу свою хату.

Урвав. І мимоволі похилилися голови слухачів. Вони вже чули це оповідання. Знали, що він там побачив.

А Микола питається їх жалібним голосом:

— Чи ви знаєте, що в моїй душі діялося, як я дивився на розвалену хату? Ой, відай, ніхто не зрозуміє цього ніколи! Де була моя жінка, де були діти тоді, як тут билися! Чи в хаті сиділи, чи втікли, доки почалася крівава розправа? Ніколи я не міг дізнатися. Крізь наше село ми пролетіли, не спиняючися. Не було коли навіть оглянутися. І пішли світами. А тепер, куди не рушуся, в-одно бачу перед собою свою розвалену хату, в-одно мені жінка й діти перед очима. Нераз утомлений кинуся на землю, хотів би

заснути, відпочити. Ще не зажмурю очей, а вони вже приходять до мене. Прокинуся й такий мені туск здавить серце, що трохи не минуся. Що вони, біднятка, діють, куди вони, сиротятка, діваються!

Зітхнув глибоко й сидів мовчки, вдивлений у беріг окопу.

Раптом застогнав зрезиг'нований:

— Як то все перебути, як то все перетривати...

*

Біля нас зібрався гурток слухачів. Хитали головами, зітхали... Коли Микола скінчив оповідання, то цей, то той і своє горе висловив. Здавалося, легше стало всякому на душі, як міг скинути камінь із свого серця.

Почали згадувати „Святий Вечір“, завітніше Різдво, й якась така туга обхопила всіх, що слова вмовкали на устах, розмова рвалася, запанувала розбільна мовчанка. Вона страшніша була, ніж найжалібніші слова.

Бо слухаєш жалів людини, то чуєш її біль, її роспуку, — вони задавлюють твої власні почування, заглушують терпіння десятка, сотні, тисячів інших товаришів недолі.

А втихло останнє слово, — зачипається не-

висказана словами журба-мова всієї тої громади закопаних у глибокі земні рови людей, чуєш німі дріжання їх сердець, незаспокоєні їх сумніви, невтишені тривоги.

І враз обсядуть тебе роєм твої власні клопоти.

Згадаєш рідню, давнє життя, зруйноване грізним молохом; непевність, що діється там, де ти поклав свою працю, тривога, яка жде тебе будуччина, сумніви, чи загалом ти маєш право клопотатися будучим, не знаючи, що принесе найближча хвилина, — все те, немов оркан, злопότηть у твоєму мізку, таке там счинить спустошення, що голова твоя впаде обезсилена на стіну рова та, звялений, розторощений, безнадійний лежиш, неначе мертва колода.

Помалу твоїї зір падає на лиця найближчих: роспуку в них читаєш, зневірря, затаєні болі... Чим-раз росте той гурт людей, кинених, як і ти, в оці земельні канали, на поталу розсипаних шматків прапелів. Читаєш на тих лицях нудьгу, втому, напруження нервів...

Чим довше триває мовчанка, тим більше грізний стає настроїї гурту...

Я найдужче боявся таких хвиль. Звичайно хтось закрляв, починав сварку, до нього приставали инчі, найдикші інстинкти проявлялися серед гурту; здавалося, всякий хотів

свою журбу втопити в повені лафок, прокльонів, брутальних слів, які в пнчу пору їй не продерлись би крізь уста. Оживлювалися лица, затуплювалася душа, не знати звідки з'являвся свобідний сміх, починалася весела розмова, жарти... Приходила команда, всі схоплювалися на ноги, оживлення, напруження, дождання, запал, енергія... Завзятий атак, затрата особистих почувань, одноцільна, безумна маса, грізна в своїх рухах, безпощадна в наслідках своїх діл.

Дивлюся на своїх товаришів і де не взялася в мене думка, що ще тільки хвилинка їй цей наш гурток, схвильований різдвяними споминами, перетвориться в одну мить у заїлих борців і, замість гірких дум про рідне село, жінок і дітей, які засіли в головах та душу розривають, на їх устах залунають шалені оклики: урра! Замість, щоб кнснути тут із лицами, залитими слізьми, вихором полетять з найженими баґнетами на ворожі окопи. Різдвяний „Свят Вечір“ окроплять ворожою свіжою кровю.

Ще більш упевнювала мене про це грізна тиша, що залягла не тільки в нашому гурті, але скрізь по окопах, як далеко можна було заглянути. Всюди спокійні, мовчазні гуртки, де кинеш оком, — сумні, задумані лица.

Незамітно перестав сипати сніг, — упало його стільки, що білілася земля, укрит де-

рева, що тут і там росли між окопами. На небі показалися зорі: одна, друга... цілі їх тисячі. Глуха, лагідна ніч ще більшою тишею вкрила наші становища.

Злетіла на нас дивна тривога дождання...

*

На мене повіяло подихом сердечного родинного тепла. Сива, похилена голова мого батька виринула передо мною десь як би в напій любій хатчині — в ясному світлі. Сидить старенький тато й дуже зажурився. А мати сіла в кутку та проливає мовчки сльози. Ховається з ними, щоб не доводити батька до роспуки. Стіл заставлений до вечері, а вони й не торкнулися страв. Сидять і дожидаються. І враз то одно то друге поглядають нетерпляче на двері. Ану ж одчиняться та прийде їх син.

За своєю великою журбою забули, що їх син не може прийти, що рідна наша країна зайнята ворожим військом, ні пройти, ні продертися, ні птахом пролетіти.

Мати отямилася перша. Хотіла довести до краю святочний обряд, щоб покласти стрим журливим думкам чоловіка. Довго думала вже від двох тижнів, чи лагодити святочну

вечерю. Порішила, що краще злагодити. Правда, — перша це буде вечеря без сина. Але не лагодити її — ще гірше. Налагодила. Всього її напекла її наварила, як що року: її борщ і голубці її пироги її рибу її кутю її усячину. Тепер те все стояло на столі, та їсти не було кому.

А старий батько, що сивий був, — тепер до крихти побілів, що був пригорблений вагою свого віку, тепер пригнувся до землі, прибитий журбою. Одного сина мали її уже шостий місяць, як ніякої звістки від нього. Чи живе він іще? Чи може її слід за ним замели десь у чистому полі під самотною могилою.

— Годі вже, таточку, сумувати, — мовить старенька мати, а сама трохи не заллється сльозами. — Зачинайте.

— Лишіть іще, мамо. Не піде в горло.

— Доки ж нам ждати? Її чого? Сідаймо...

І, замість коло столу, сіла знову на своє місце в кутку хати, а сльози почуріли її горіхами по лиці.

— Мала б ти вже раз, мамо, розум! — промовив із докором батько. — Чого вічно плакати, куди повернешся!

— Я хоч виплачуся, та її легше мені стає, а ви, таточку, її не плачете, а вже вас нема її половини того, що були. Воліла б я, щоб ви раз виплакалися її перестали жури-

тися. А то їй того немає, а ще як і вас не стане, що я робитиму.

Не договорила. Таким це сказала жалібним голосом, що батько розплакався уриваним, твердим риданням мущини. Не плакав, — стогнав із глибини закрівавленого серця.

А під вікнами хати залунали сердечні слова нашої коляди: „Бог предвічний“...

Обоє схопилися на ноги... ідуть... виходять з хати...

Хата щезає... Міняється картина... Чиниться великий якійсь рух...

А грімкий голос коляди лунає, як дівиний, чарівний хор янголів...

...„Прийшов днесь із небес,
Щоби взрів люд свій ввесь
І утішився...“

Глуха тиша ночі стрівожилася, її ляком обхопила земляні окопи. Підносяться голови, здивовані, счудувані, — не віриться, щоб це правда...

— Що таке? Хто колядує?

...„В Вифлеемі народився...“

І поки отямилися, хто це, звідки той голос, залунало скрізь, як довгі окопи:

...„Месія, Христос наш...“

Стужені серця дали волю своїм почуванням. Над наказ команди: „Ні шелесть у окопах“, сильніший був наказ розраненого серця, захват зболілої, стуженої душі. Широ-

кою луною розлилася коляда, вирвалася із-під землі, з окопів, злетіла в повітря, могутнім гомоном відбилася об хмари, об золоті зорі.

І вже ми замовкли, вже скінчили колядувати, а звуки коляди луною котяться по горах. Вискакую з окопу, — не можу зрозуміти. Чи це справді луна така йде? Ні!... То таки чути спів іздалеку, з долини, від річки. Од ворожих окопів. І ще десь на нашому крилі заблукав кінець коляди. І тут і там... І в наших і ворожих окопах. Неначе би перекликалися два могутні хори, так лунає в повітрі величчя, поважна пісня нашої коляди...

В одну мить бачу: за мною повискакували з окопів десятки людей. Чуємо вже виразно: й там, куди наставлені були наші кріси, наші багнети, й там у відповідь нам гремить уже над землею та сама коляда.

В світлі місяця, який освітив на хвилину всю долину ріки, блукають якісь тіні.

Несподівано почувся з долини грімкий голос:

— Здорові, браття!

— Здорові, здорові були! — посипалися привіти з нашого та з їх боку!

— Свої, Українці і з цього і того боку.

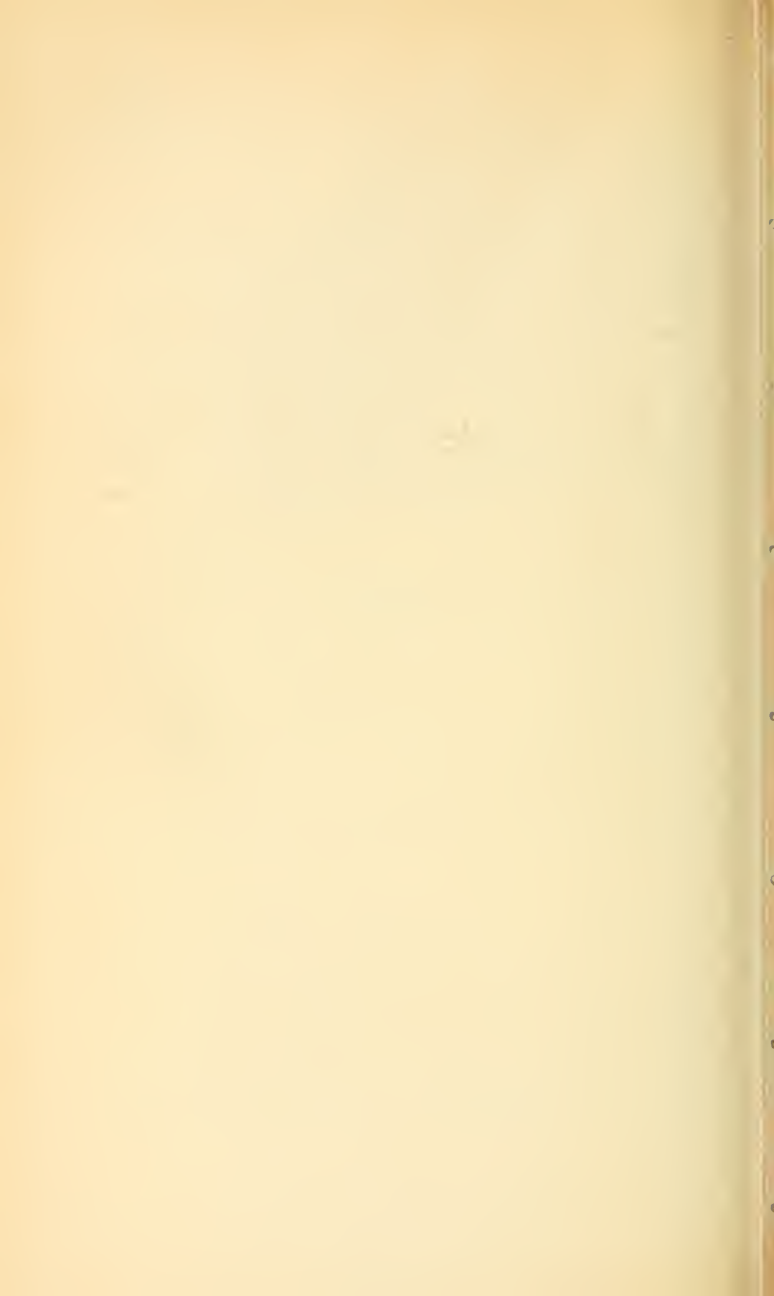
Я повалився в сніг, немов підкошений. В одній хвилині не стало в мене сили вдержатися на ногах. Я усвідомив собі грізне

становище. Цілими днями вогонь гармат і крісів, три ночі страшні приступи — діти однієї матері, рідні брати.

Мов крізь сон пригадую собі різдвяні привіти: „Здорові з Різдом Христовим!...“, привіти, що радше на безмежній насміх подобали, ніж на братній, різдвяний поклін.

І ми й вони знали, що за хвилину прийде наказ та й ясна зброя блисне в наших руках і злучить чимало з нас в одній могилі, зрошеній братньою кровю.

ТОВПА ПОКЛАНЯЄТЬСЯ БОГАМ

Я приглядався людям довго... уважно. Одна прикмета людської вдачі впадає найбільш у очі: Вони мусять поклонятися...

І поклоняються богам...

Чи богові?

Таких, щоб богові поклонялись я стрічав дуже мало.

*

Люди поклоняються богам.

Сьогодні цьому, завтра другому, після завтра третьому, цілій плеяді богів одному за одним.

Хто вибивається на верх, хто стає на висоті правління земськими добрами, того товпа проголошує богом і бє перед ним поклони.

У куряві валяється перед ним, під ноги йому голову свою кладе, на руки здвигає, задивлена в образ свого бога. Співає йому гимн: „Осанна!“

Доки не дібеться на той верх нова сила, доки не перехопить керми правління.

*

І в ту ж мить одвернуться від старого бога очі товпи, одлетять руки, товпа підносить голову! Полшнений її піддержки бог провалюється. Рівняється з товпою, падає під ноги товпі. З дикими реготами насміхається товпа, опльовує свого вчорашнього бога! Дає йому відчутти погорду свої низької душі.

А її руки піддержують уже на висотах нового бога.

Її очі вдивлені в сьогодняшнього бога.

Її уста оспівують славу і велич і міць нового бога.

Він наділяє всякого земським добром! Він підносить до слави! Він ущасливлює усміхом...

А післязавтра вже він лежить у болоті, потоптаний брутально безжалісними ногами товпи, обкиданий грязюкою, опльований.

А товпа співає похвальні гимни новому богові.

*

Безнадійність охоплює товпу, коли сами провалюються у пропасть її боги, а на їх місце немає нових.

Той жах — де наш бог?

Та тривога — чи буде в нас бог? Чи є хто, щоб його богом проголосити?

Роспука — коли даремна погоня за богами...

Товпа шаліє в безнадії від розуму відходить у безпомічності своїй...

Тоді її полубожка могла б проголосити своїм богом!

Бо без богів, товпа — не була б товпою...

*

Як мало я зустрічав людей, що признають одного тільки бога...

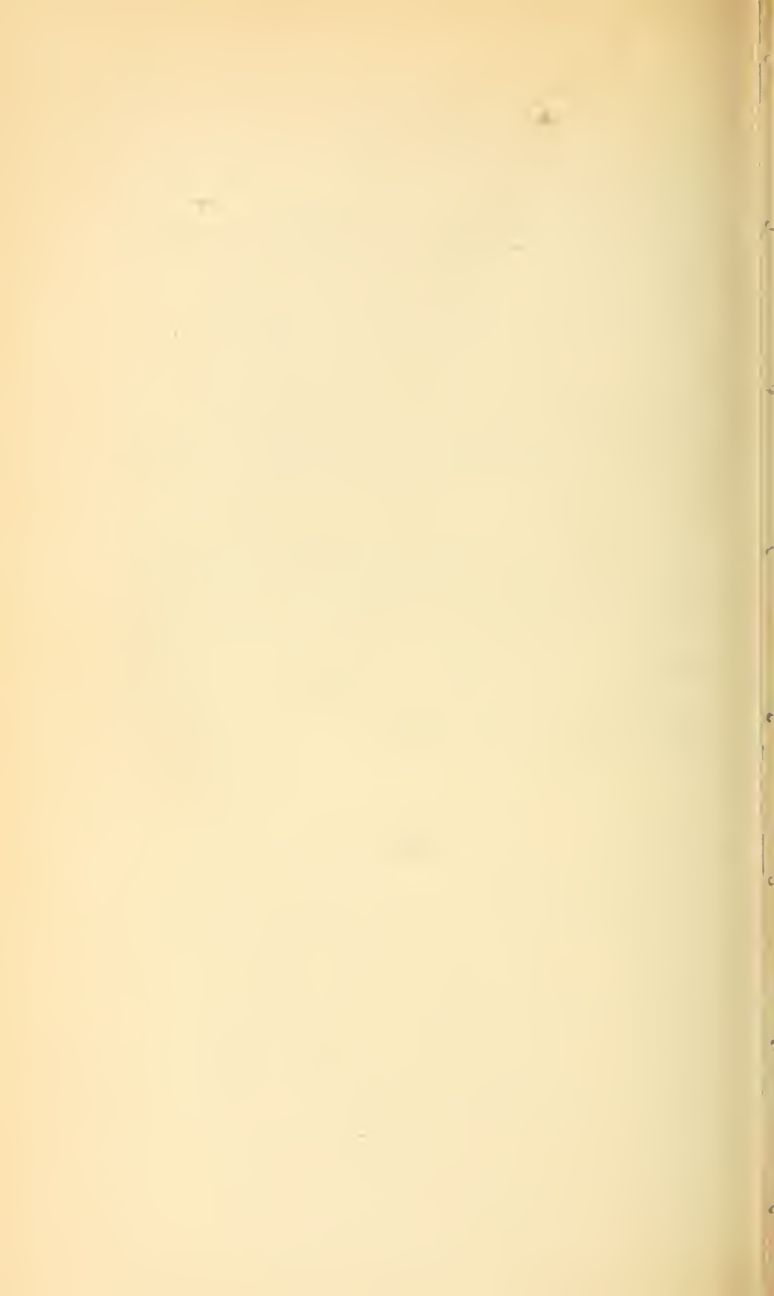
Які не поклоняються богам... не поклоняються нікому.

Які живуть у сполучі з одним богом, чи він на вершинах слави, багатства, власти, чи він на низинах горя, приниження, роспуки...

І тут і там він для них — богом спокійних рівнин!

Як мало я зустрічав людей, що сами для себе богом... все і всюди...

ВИЗВОЛЕНА СФІНКС

Лежала в чарівній країні новітня Сфінкс.
З кожною осінню, з весною кожною врос-
тала глибше, все глибше у землю. Вже
тільки голова її проглядала крізь мряки.

Лежала забута новітня Сфінкс.

Затратила силу своєї таємничості. Пере-
стала тривожити своєю загадковістю.

Лежала в землю ґрита поневолена жінка.

Нижню красу свою жіночу занапастила,
життєві сили свої повисотувала, кров свою
струями поту проливала, прикована до
землі міцним ланцюгом — переможця могут-
нього.

І тільки очі, великі, таємничі очі, вигля-
дали зпоза мряки. У проблісках затаєних
огнів душу невольниці відбивали.

Та спокійний переможець не бачив за-
гадки, що притаїлася в її очах.

Не бачив мови її очей!

Не душі в неї глядів!

Покорив собі розкіш, життєву силу поне-
воленої жінки.

Спокійний, безпечний переможець.

І похитнулася йому нога. Він провалився у пропасть. Порвався невблаганий ланцюг. Трісло звено, що обсмокталось довкола шії поневоленої Сфінкси. Вона почула себе на волі...

Умить обсипалась з неї земля. Вона піднесла гордо голову вгору, заспівала визвольну пісню свободи!

Життєва розкіш розвіяла непевність таємничої загадки з її лиця. В її очах заблищав чар роскоші, життя, весні.

Обновилась радістю життя загадкова Сфінкс. Затратила гостроту своєї таємничості. Перестала загрожувати своєю загадковістю.

Роскішна, буйна, принадна царівна.

*

Полетіла світами звістка про красу розкішну царівни, її молодість свіжу і зачаровані скарби.

Приїхали на баских конях лицарі, заковані в залізну зброю; в шоломах заковані в них голови...

Вела їх принада багатства царівни.

Вона мовчала, доки розшарпували її скарби. Таємничо мовчала... Але, як, захочені її мовчанням, на чар її краси задивлятися стали.

порушилась грізна Сфінкс. Умить облетіло із лицарів залізо, попадали шоломи з голов. І голови з шоломами долі покотились.

У лицарів закованих в залізо...

А Сфінкс замовкла. Примеркли її очі, при- блідла загадка таємнича в них...

І тільки життєва сила царівни ясніла в сонці золотому.

А по світах йшла звістка про силу, про красу царівни, її зачаровані скарби.

*

Уста царівни співали далі пісню про волю, величний гімн свободи...

*

Почув ту пісню лицар півночі, що теж проснувся на волю. Сватів прислав. Царівна рушники подала... Вчарована гімном свободи.

Засватана, мріє царівна про щастя нового життя — на волі. З коханим дружиною.

Удвох у світ збиралися. Вільне життя їм мріло на шляху новому.

Не розумів душі царівни холодний лицар півночі.

У нього воля — її неволя!

У нього сила — її несила!

Його могутність — її покірність!

Запізно побачила царівна свою помилку.
Порвала рушники, відпекатись хоче — та ли-
цар в-одно її займа. Вона засватана!

І блиснула грізним таємничим оком
Сфінкс...

Прокинулась у неї дужа сила і холодно
відсунула вона облудника геть од себе!

Заховалася Сфінкс у свою землю, грізна,
мовчалива.

Осталася у неї, як спомин, туга за сво-
бодою.

*

І скільки разів почує гимн свободи від-
киненого лицаря півночі, виходить із своїх
оков, заслухується у згук визвольного гим-
ну тугою, спрагою своєї душі.

І бачить помилку. І глибше, все глибше
вривається таємнича Сфінкс у свої земельні
окови.

Грізна для всіх, незбагнута, зачинена
в собі.

Таємнича, понура.

*

І тільки дух її блукає по світах, її визвольний дух. Квілить, шукає підмоги, шукає порятунку для Сфінкси. Вона ж холодна, скамяніла, грізною таємницею визіплюється із ям очей...

Понура Сфінкс.

*

І тільки слава про її красу, про чар її роскоші блукає по світах...

*

Надлетів лицар увесь у золото закований.
Принадно усміхається до Сфінкси, манить її.
Вона байдужа стала.

Не відкликається на поклик його, не відкидає залицяння його.

Спокійна і холодна. Поважна, таємнича.
Сховалась у свої земельні окупи і мовчить.

Спокою прагне.

Та дух її, що вилетів із тіла, здригнувся від залицяння нового лицаря, у золото закованого, лицаря у золотих погонах. Пізнав у ньому давнього переможця свого.

Увесь здригнувся із переляку.

І хоч мовчала Сфінкс, її могутній Дух

протхнув заразою смерті нового лицаря-коханка, у золото закованого кохуванику.

Зморозив його пориви своїм холодним подихом.

*

Лежить тямнича Сфінкс.

Немов мертва проглядає загадка з її очей.

Лежить понура Сфінкс.

Захована краса її. Заслоною укрився чар її. Закопані всі її скарби.

Лежить мовчалива Сфінкс. Німа, грізна, понура...

Довкола неї шаліє дика гульня. До бою знялися кохуваники її.

Стовпилися довкола Сфінкси. Даремно за нею шукають. Вона імлюю обшувалась — закрила тямницею своє лице. Невидимкою стала для чужих.

Шаліє буря довкола неї — вона спокійна, камяна!

Грізна, понура Сфінкс.

*

І проглянула загадкова Сфінкс всю тямницю свого життя.

Вся сила у ній самій і в її Духові могутньому!

Чим довші, грізніщі змагання із противними силами, тим більш прояснюється загадка її очей, її душі.

Не буде вона жити в неволі. Не попаде в окови чужих сил.

Уся її міць в її вольній волі, у вірі в свого Духа!

Із її вольного Духа зродиться лицар, що поведе відроджену Сфінкс на висоти вольного, повного життя.

*

Хто відчитає німу таємницю в очах у вивольованої Сфінкси?...

Хто зрозуміє грізну мову душі відродженої Сфінкси?...

Хто повірить, що новітня Сфінкс житиме вольним могутнім життям, в об'єднанні із своїм сильним Духом?...

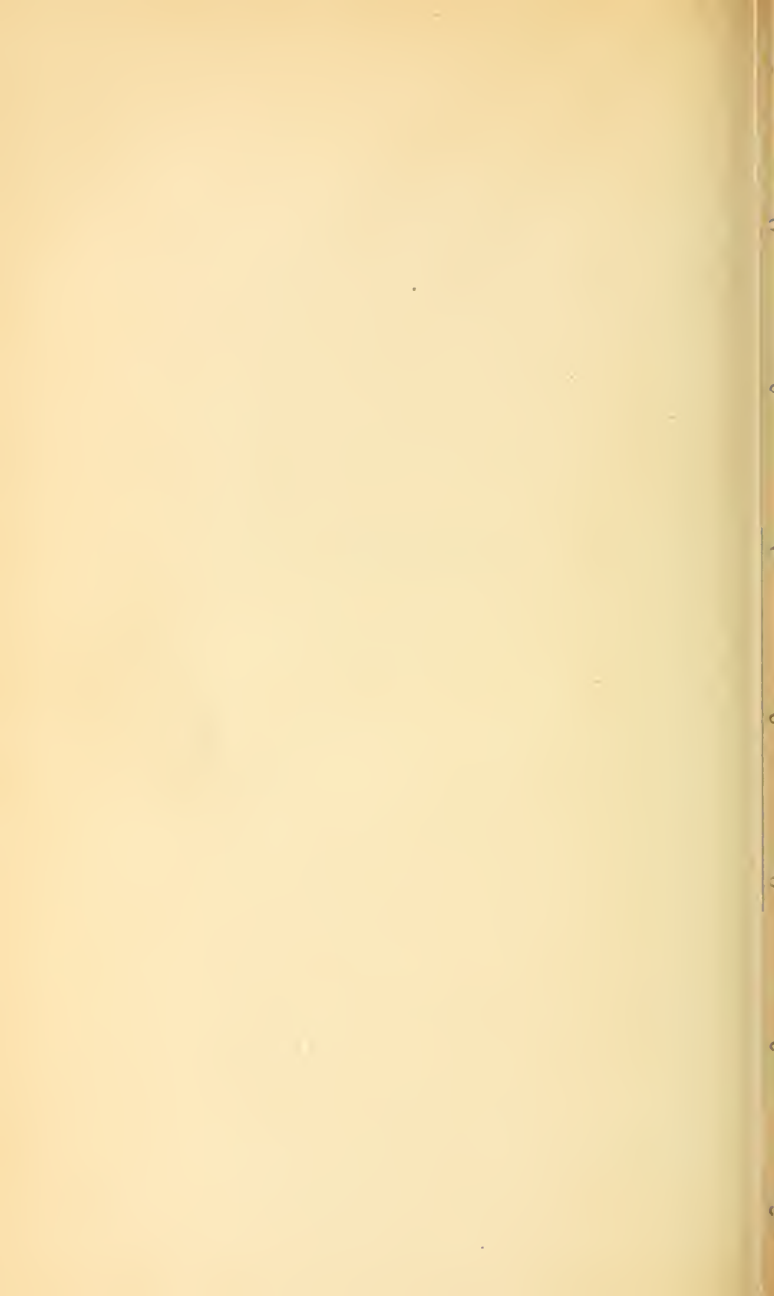
Царівна із князем-лицарем своїм весільним?...

*

Той розв'яже загадку Сфінкси.

ЕПІЗОД

Сидів у кутку старого парку. Над його головою простягали своє гілля столітні дуби, зпоміж їх листя визіплювався, затаєний у глушині верхівя дерев, жах, обсновував його душу таємничістю.

Був вечір. Останнє соняшне проміння залишило землю і в темняві парку почалася гра тіней. Стали із глушини дерев виринати таємничі постаті, ворушили незримими крилами тишу літнього вечора. Чулися шепоти, насміхи, реготи, перетинав гомони цих безжурних голосів — крик роспуки... зойки, стогони, квиління...

Душа його стала обережно наслухувати, стояла на сторожі.

Тіни старезних дерев блукали по стежках і закутинах парку і тихий смуток насовували на його душу.

На розлогих двірських ланах причаїлася самота, оповилася жалібною млою. Снувалися на них тужні думи хазяїна, що покинув на поталу поля, ниви, — журливі свої думки на них розгубив.

Від села віяло на нього глибокою тугою. Там скрізь блукали на похнюплених лицях людей жахом сполошені очі. Шукали від-

повідн на свої сумніви, розваги дожидалися на трівожні питання схвильованого серця.

Глибокий смуток гніздо собі ветелив в його душі... Неясний, незбагнаний... Такий, що заспокоїти його не венлі...

Зненацька падають його очі на чотирьох-гранну спичеву таблицю, прибиту до старезного дуба, врослу в нього. Підходить ближче. Читає:

„Dziatkam i wnukam — ku wieczystej pamięci — przodkowie“.

Став перелітати очима, ще там якісь слова завіщання предків, але не розумів їх. В його очі врилася тільки дата, яку поставлено на цьому письмі: 1809.

Неясний біль здавив його за серце, а смутна його душа ще нижче похилилась.

Став роззиратися довкола себе. Почув, як йому в одну мить розкрилися очі. Що це? Хіба ж де він? Адже ж це в тому самому паркові, що такий добре йому знайомий.

Що ж це сталося? Чому він такий инакний видався йому в цей мент?

Дивиться довкола і перед його очима пересуваються цілі ряди власників цього парку, цього двору так, як у палаті, у тій великій кімнаті, висять на стінах, закуті в залізні панцирі, старі польські лицарі.

Чи походили із старих портретів і тут вагою налягли на його душу?

Той старий предок усього роду — це певно він у 1809. р. прибив цю пропам'ятну таблицю: „Для дітей і внуків“.

Більш, як сто років! — похитав журливо головою. А таблиця яка ще свіжа! Неначе б вчора її прибили. Немов би тільки день один минув, як той могутній дух лишив останнє своє слово.

І від коли ж то його знову предки му- сіли сидіти в цьому гнізді старинного шляхецького роду, коли вже сто літ тому, як до такого старелезного дуба зміг він прибити оцю пропам'ятну таблицю?

Підходить ближче і ще раз читає. І чує, як серце стискається йому від дивного почування. І вже сидів, неначе скамянілий, а з очей душі не сходить йому той заповіт старого предка шляхецького роду, щоб... та пам'ятка просвічувала нащадкам провідною зіркою в їх праці, щоб давала їм силу до творчих діл спогадом про давніх, могутніх предків.

Він був нераз у тому царкові.

Чистив у ньому малим хлопчиною стеж- ки, помагав татові ловити рибу в онтому ставку. Веселий, щебетливий... Чи думав він тоді, що так зараня приїде сюди з розбитим серцем, що його душу прибе тут такий гли- бокий смуток? Було, він бігав у цьому саду і щебетав, коли його ніхто не бачив. Сво-

бідний хлопча! Чи раз стояв на цьому місці. Чи раз дивився він на таблицю оцю, але хіба ж читав її коли? Поперечитував слова, але не розумів їх змісту, ніколи не збагнув глибини думки.

Це було ще тоді, як він ходив до школи в своєму рідному селі.

Потім бував у гімназії. Пішов на університет... Геть відчужився від села. І двір став йому такий ненависний, що не навідувався він сюди ніколи.

Аж ось тепер очима кинув на табличку на дубі... Яка чужа вона була йому! Читав її, неначе вперше в житті бачив.

Стояв перед нею і читав-перечитував її, не всилі був прийти до ладу з своїми думками.

*

Зненацька почув за собою голос свого друга:

— Що ти так закам'янів перед цією таблицею?

Повернувшись до нього головою, повів по його лицю каламутними очима, не розумів, чого хочуть од нього.

Був це один з найближчих його товаришів. Перейшли вкупі увесь кривавий шлях визвольницької боротьби. Ніколи не роз-

ставалися. І думками і поглядами вони підходили один до одного. Але от, від недавна якась тінь перегородила їх... Не то, що не розуміли почувань душі один у одного, береглись навіть, щоб не вдаватися в щирі розмову. Щось у кожного з них лежало вже на серці — незрозуміле для його друга.

Товариш був дуже дивно настроєний сьогодні. Зараз у перших його, таких, здавалось би, невинних словах відчувався болючий докір.

Чому, як раз, закам'янів? Для чого відразу таке гостре слово? Що ж у тому дивного, що стоїть перед таблицею й перечитує її?

— Студіюєш ту напись? Студіюї, студіюї! І я теж видивлював у неї свої очі, як вперше відчитав її.

Коли він далі мовчав і переніс свої погляд із товаришевого лица на ту пропам'ятну таблицю, почув:

— Не відкриває вона тобі великої таємниці? Тої сили, що нею держиться цей польський поміщик в українському селі?

У відповідь на ці слова його лице якось дивно викривилося. Немов: не розумію; не наче б: смішний ти із своїми словами. Приходить і відкриває Америку!

Його душа всіми своїми болями вже перестраждала ту вікову мову могутнього духа предків. Всі таємниці старого двору

збагла, зрозуміла, відчула, — знайшла добре заховані перед людським оком містичні нитки, що від цього осідку розснувалися на всі краї села, переходили на ниви, поля, ліс, річку, обсотували все, куди не залетіли, сплітали в-одно і людей і їх думки, діла, їх статки, вязали їх незримим павутинням, та так цупко держали у своїх сітях, що ніяким способом вирватись із них не встилі.

Дивно йому було, що хтось може ще говорити про такі речі і то так з легкої руки, коли вони вже кровю обкипіли у нього в серці...

— Не бачиш, як із цієї таблиці промовляє в-одно дух предків до власників цього двору, парку, цих ланів розлогих?...

Не думав товариш, щоб його друг міг далі мовчати. А мовчав. Це тим більш дивувало його, що його очі розкрилися, як раз, в цю мить. Він хотів говорити, кричати, пояснювати. Хотів поділитися новиною, яку ненадійно для себе побачив. Скільки то нових думок зродилося в його голові! Як прояснилося йому де-що, що досі, хоч не було темне, не так досадно кричало. Така дрібничка — як оця таблиця, що перед нею застав свого товариша, скільки вона йому таємниць одслонила. Попав у патос розкривання їх.

— І хіба тільки з цієї таблиці? А в тих їх кімнатах не промовляють до них у кожному

хвилину їх життя із магоневих рам свіжі, здорові постаті предків? Ціла галерія! Як живі стоять там на сторожі життя і вчинків кожночасних власників, як духи опікуни, коли потомки сповнюють заповіт предків, як духи местники, коли б його призабували.

Дивився на товариша з подивом. Чи ж би та людина читала в його душі, що його ж мовою стала до нього промовляти?

Адже ж він весь вечір над цим думає. Ті самі питання снуються йому по душі.

Аж ось приходить людина, хоче насміхатися з нього і підпадає під вплив його мізкувань.

Де ж дівся в його друга той насмішливий згук, яким його ж він привітав? Чи ж би справді така чарівна сила була притаєна в цій таблиці, що змогла б навівати чар на людей навіть зовсім непричасних до цього осідку?

Його здогади стали скріплюватися, коли з уст товариша полилися дальші слова:

— Коли в моїх батьків покладено на рік до війни нову хату і клуню, щезло з лица землі все, що сполучувало теперішнє з минулим. Розсипалася стара, деревляна хата і з нею розлетілися світами спомини про минуле.

У цих словах вчувався глибокий туск

душі, кривавий плач серця. Такі були це розбільні, своєю мовою, слова.

Та ці стогони товариша не настроїли його на відзвук співчуття.

Тепер він почув силу в собі, коли дивився, як ломиться рідна йому душа.

То прийшов такий певний себе, пробував насміхатися... А ось, як заломився!

Болить? — думає. — А, нехай болить! Знай, що її мене могло боліти.

Замість співчуття — злорадне вдовілля. Почав сміятися.

— Ага! Тобі її здавалось, — гаразд, що розвіялися ті спомини про неволю, панщину, гірку працю під отоманським канчуком на панському лані! Ха, ха! Знаю я тебе, знаю!...

— Таки так! Бодай і не верталися! — думалось мені! — мовить товариш. — Але в цю мить, коли я дивлюся на цей старезний парк, коли читаю в ньому заповіт, переказаний дітям і внукам — дідами її прадідами, я відчув глибокий жаль...

Слухаючи цих слів товариша, дивувався сам собі, як могли так дошкульно помінятися в них ролі.

Слухав жалів душі, яка в темняві блукалася і ось проглянула велику таємницю. Зеунулася з її очей полуда і нага, розбільна правда розкрилася перед нею. Позамогильна мова предків, містика традиції.

Обхопив його пустий сміх. Почув потребу насміятися над болем товариша.

— Так? Ти відчув глибокий жаль? Певно — чому й це не розвіялося? Чому й це не щезло з лиця землі? Правда? Нехай би й по них, по цих, ось тут, чи таких самих деінде, сліду не стало?

Товариш слухав його слів і дивився на нього, не зовсім добре його розуміючи.

— Ні. Це не прийшло мені до голови! — промовив, здивований своїми думками. — Тільки, чому в моїй хаті, в моєму садкові, в моїх родинних переказах немає тої сили, таких світляних картин, які б спомином про минуле загрівали всю семью до творчих діл, додавали заохоти, підбадьорювали, піддержували енергію до праці.

Тої його розбільний голос був повен роспуки:

— Ніякої памятки по предках, а на словах самі образливі, прибиті спогади...

Чим більш ридала душа його товариша, й він сам почув нестримний приплив жалю до своєї душі. І його душа щеміла.

Хіба ж це в нього новина? Не страждає ж він так само?

Почав тихим голосом:

— Ти дивуєшся мені? Ти хотів насміятися з мене? А я не міг би тепер посміятися з твоїх болів? То треба дуже оглядно

ставитися до болів душі другої людини. От, прошу, не розкис ти сам?

*

Та ось, дивне счинилося.

Своїми тихими словами він привів свого товариша до рівноваги.

— Ні, я не розкис! Ти дуже помиляєшся! — промовив холодно товариш. — То правда, що в мене душа защеміла. З жалю, що в нас не так, як у людей. Але на це немає ради. Ми зійшли на помилковий шлях. Шукаємо чогось, чого не можемо знайти. Тужимо за тим, чого в нас не було і чого ми не вєплі вигребсти із забуття. Нема... Велике слово. Треба шукати за нічою силою, яка б нас провела крізь життєвий шлях, яка б дорогу вказувала нам!... Або ж то тільки минуле стає основою будучого? А як нема в минулому того, чого шукалось би? А може й є воно, та ми не так підходимо до нього?

Хіба ж те море роспуки і страждання не може стати основою нашого життя? Чи тільки ясна думка — ясне діло родить?

А право контрасту? А туга за тим, чого не було, і що доконче треба осягти? В минулих стражданнях сил до змагань за краще теперішнє набіратися? В гірких досвідах

теперішнього енергії до боротьби за світле будуче дошукуватися? До праці, до творчих діл?

Але щоб так, як оце ти, попасти під вплив містики минулого і то чужого минулого, ворожого тобі минулого, і душу собі шарпати, затратити почуття дійсності... Затратити зовсім розуміння реального життя...

Скажи мені: як ти відчуваєш себе в оцьому своєму селі?

— Питаєшся іще? Можу ж я добре почувати себе тут?

— А знаєш, чому воно так?

— Може й знаю.

— Я думаю: не знаєш! — мовить товариш. — Не вмієш погодити в своїй душі найближчого тобі, бо твого власного минулого з теперішнім і ще більш із будучим. Що було на початку війни?... Що було перед півтора роками? Не йшов ти на світлі змагання? Не наставляв ти грудей в обороні Львова? Не перейшов ти потім, — як це любиш казати, — кривавим шляхом визвольної боротьби на степах України? Це твоє минуле.

— Так, це моє минуле! Це моє світляне минуле.

Хитав прибитою, болем душі, головою.

— Так! Це моє ясне минуле, якого ніколи не страчу зперед очей.

Товариш посміхнувся:

— А куди воно тебе завело? Що ти виніс із нього для будучого, для теперішнього навіть?

— Дуже багато.

— Ні. Зовсім мало. Коли воно довело тебе до того, щоб ти опинився в своєму селі — не як переможець, не як лицар України, що побідною своєю ногою топче по головах завоювника своєї землі, але як розбитий човник, викинений долею з широких просторів України на малий закуток рідного Покуття?

Що це? — питається сам себе. — Такий страшний докір із уст найщирішого товариша, приятеля? Такий насміх із нього?

Дивився на нього німими стрівоженими очима. Слухав із жахом його нестримних насміхів:

— Ішов визволювати свою галицьку землю, а тепер захищаєш її власними грудьми, щоб не впустити на неї своїх товаришів, що, як передня сторожа инчої сили, йдуть на завоювника твоєї землі! Захищаєш її для кого? Для тих, від яких вибрався її визволювати?

Розшарпувала в нього мізок ця гола правда; така була безсоромна.

Та ще не кінець його страждань:

— Де ж тут сполука між минулим і майбутнім? — чує з уст товариша нові докори.

— Що ж ти виніс із тої великої світлої своєї минувшини? Як ти міг так перевернути свою душу? Як перед своїми дітьми зможеш оправдати колись цей свій вчинок? Чи посмієш поважитися розповідати їм про свої подвиги зпід Львова, коли вони можуть запитатися в тебе: А що було далі? І запитуються! Зовсім певно запитуються. А що їм тоді скажеш? Будеш мовчати? Будеш може брехати? Як обріхуєш сам себе тепер?

— Замовкни вже раз! Досить того! Не можу далі слухати.

— То ще не кінець. А на чії списи ти наставляєш свої груди? На чії кулі? На списи рідних братів? На кулі із крісів своїх найлюбіщих товаришів? І пощо? Щоб захистити оцього старезного дуба перед сокирою переможця? Щоб свідка катування твоїх прадідів не зрубав собі на багаття твій дорогий товариш? Маєш захищати оцю завітню памятку-табличку шляхецького роду, щоб не поторощила її сокира твого друга? Щоб не викинула її на смітник? Родової памятки шляхецьких предків?

— Чого ти мене так мучиш? Чого ти розриваєш рани мого серця? — просив, благав у свого приятеля.

— Я не розумію тебе. Все кипить довкола нас! Всі буряться. Один за одним тікають

до повстанців. А ти, замість скликати раду старшин, блукавшея стежками шляхецького парку... І чого дожидавшея? Щоб тобі душу затруїла отрута? Щоб тобі мізок пошарпався тут у шматки?

— Хіба ж я не знаю, яке буде рішення старшин? Хіба ж я можу пустити наше діло на бістрі хвилі каламутного пориву серця? На неоглядні вибухи болів душі?

— А хіба ж ти можеш спинити волю всіх? Хіба ж ти веєлі змагатися в судьбою?

— А може ще виясниться щось?...

— Що може ще більше вияснитися? Що тобі тут неясне?

Чого ти тут опинився? Хто тебе сюди закликав? Хто тебе тут вітав?...

Пустка шляхецького двору простягала до тебе свої благальні руки: „Рятуї нас! Захищай! Мої хазяїни покинули мене на поталу — втікли від мене! Стою беззахистний. Один сірник під мою стріху й сліду по мені не останеться. Захищай мене!...“

І ти пішов на приману.

— Неправда!

— Так! Бо ти захищаєш цю фортецю старого шляхецького роду. Приміщуєш у дворі військову канцелярію, виставляєш патрулі, щоб ні кришинка не пропала з того чужого добра. Ти більш про це ще дбаєш, ніж сам хазяїн його.

— Товаришу! — стогне ображений в своїй душі.

— Мало того. Відсунеться небезпека смерті — повернуться власники цього двору і... поважана матрона, пані дому, для якої досі ти не існував на світі, — дозволить тобі на доказ великої своєї подяки... поцілувати ласкаво свою шляхотну руку — тобі... синові хлопа з її села!

Дивився на нього, як божевільний. Розбильний жаль давив його за горло.

Почув іще образливе: прощаї! Бачив, як його приятель відходить од нього. Не здержував його. Не відповідав на його слова.

Почував сам не від сьогодні значіння своєї роботи. Йому припадає в паю незавидна роля: оборона польського фільварку, захист польського добра-маєтку, польського двору і то ще в рідному селі, на очах усієї своєї рідні.

*

„Чого ви прийшли нас захищати? — питається його односельчане. — Для кого? Щоб нам Ляхи тісніще кайдани затягли довкола шиї?“

Його обурювали такі питання. Виводили його із рівноваги неслухні докори. Не хотів навіть відповідати на них.

Що вони? Сидять тут, та й тільки знають, що їх болить. Не можуть підвестися вище, не можуть обхопити своїми очима всієї української землі. І що ж, що пустили б фронт? Замість одного ворога прийшов би другий.

Так їм відповідав.

І чув, що нестійна його оборона, але не допускав собі до душі можливості зради своєму ідеалові. Почував це, що вони, та жменька українського самостійницького війська — останнє, що полишилося із великих визвольницьких змагань.

І бачив, що його не розуміють. Були такі, що просто кляли йому, були, що насміхалися, але були й такі, що тільки мовчали.

Мовчав і його батько — ні словом не обзивався.

Коли він воював під Львовом, коли потім по упадку Львова боронив Галичини, батько гордощами сів, що й його син став на послуги рідній землі. Не дармо стільки сил збавив, щоб вивести його в люди! Було загляне до хати на один день — не можуть ним натішитися. Не лишали йому ні хвилинки спокійної. Мусів оповідати всі свої пригоди, всі подробиці свого воєнного життя. І бачив ті радощі свого батька, відчував їх з кожного питання, з кожного слова.

А тепер батько неначе б замовк — ні про що не питається, нічого знати не хоче. Бере-

жеться, щоб як найменче зустрічатися з ним. Коли він входить у хату, батько має зараз роботу на подвіррі, він вийде туди, батько побачив щось у городі. І все мовчить і мовчить.

Чи ж би й він... Ні... А може...

Страшна думка промайнула йому крізь голову.

Чи ж би й батько прокльони запер у своєму мовчанні?...

Почув, як стискається з горя його серце. В очах темніє йому. Дивиться перед себе у німії мовчанці і чує, як світ починає крутитися перед ним. Він опиняється над якоюсь незглибимою пропастю...

І в ту ж мить падають його очі на старинну напись польською маґната, колишнього пана життя і смерті своїх крєпаків, його ж таки предків. Заповіт для дітей і внуків.

Він почуває всю гидоту своєї військової ролі.

На раді старшини мовчав.

Настрій був схвильований. Літали блискавки очей, гуділи гомони розбитих сердець.

В повітрі перехрещувалися подихи розбільних почувань.

Вогні могутніх подвигів палали, стріляли пориви очайдушних змагань.

Усміхалися соняшні леготи любови, давили чорні хмари зненависти, искри бунту зривалися.

Йшла боротьба душ, кинених на манівці, квиліли розбиті надії, завмірало потоптане квіття молодих літ.

Наступала грізна буря гніву, визіплював свої очі одчай.

Падали палкі гарячі вибухи...

Яке їм тут місце? Хіба ж на те вони головами своїх товаришів далекі шляхи степові, снігами завіяні, стелили? Хіба ж на те вони черепами друзів своїх мости мостили, щоб аж сюди провести собі шлях? Аж сюди?...

Морозом повійнуло від цих слів.

Яке їх завдання в цьому змаганні двох віковичних ворогів їх народу? Одних у безтямній утечі захищати? На кріси других свої груди наставляти?

Щоб ворог під захистом їх змагань тим легше катувати міг їхню рідню: батьків, братів, сестер? Щоб шибеницями в них за плечима квітчав їх рідну землю? Щоб у заплату — їх матерії, сестер ганьбою покривав?

А тут, щоб наставляли груди на кулі рідних братів?

Хіба ж не несуть вони на вістрях списів і мечів волю прибитому рідному краєві? Хіба ж на кулях їх крісів не летить помста за знеславлений, у ганьбу поневолення затоптаний рідний народ?

— Хто запевнить мене, що завтра моя куля не поцілить мого рідного брата, який воює проти мене в ворожій армії? — чується вибух схвильованого серця.

А там, за їх плечима, звіялася нова буря! Не стало вже терпцю в народі. Зброя — один їх порятунок! Не міряли діл до своїх сил. Тепер роспука роздирає груди. Не стало зброї. Ворог, захищений, відзиськав свою певність. Задавить. Кривавими слідами свії шлях позначить.

Шибениці заглядають повстанцям в очі. Сами накликають до себе з їх висот зако-стенілими руками. А з ям мертвих очей одчай до них визіплюється.

Одна іще надія, що від синів своїх дістануть допомогу.

— Коли їх не зарятуємо, не скріпимо

їх сили, завтра, післязавтра хилитатимуться вони, наші рідні, на наших шибеницях, нашими руками заготовлених... А з їх завміраючих уст прокльони на нас падатимуть, на рідних синів, що кинули їх на смерть!

Немає ні хвилини на вагання! Один шлях перед нами: з повстанцями! З батьками і братами, що підняли протест проти кормиги!

До повстанців! Коли б вони упали в боротьбі, народній гнів шукатиме наших голів, народній проклін кидатиме ганьбу на наших ще нащадків!

*

Сидів і мовчав.

Перед його уявою виринали картини — одна за одною, тамі самі, одна в одну, як оце сьогоднішна. Увесь їх довгий шлях, що перейшли його від перших хвилин війни, від перших змагань Січового стрілецтва.

Ніколи не могли привести до ладу своїх стремлінь із своїми ділами. Заступалися за ту силу, яка, як вмовили в себе, йшла вивольяти їх Україну з вікового ярма, — всю душу свою вкладали, життя своє на шляху розгублювали для цієї мети...

А там за їх плечима страждали-терпіли від того їх рідні. Тисячами, десятками тисяч на шибеницях тих, кому вони служили, їх рідні, батьки, брати — хилиталися.

В імя визвольницьких змагань свої груди на кулі рідних братів по той бік боєвої лінії наставляли.

І тільки тут і там спадали на них, мов грім, признання за хоробрість, за те, що як лев боролися проти рідних братів.

Коли вони читали ті признання, були в них такі, що шаліли на радощах, свою будуччину на тому будували... Але були й тверезі поміж ними.

Його душа в-одно рвалася.

Коли приходило до боротьби, він кидався очайдушно із своїм відділом, ломив, торощив противника. Шукав забуття у кривавих змаганнях. Забував за все — за рідню, за близьких собі людей, себе самого не тямив. Ішов у вир боротьби без пам'яті. Роскошувався завзяттям своїм і своїх товаришів. Затрачував почуття дійсності, не бачив ніякої небезпеки. Не роздивлявся, що не тільки він косить людське життя, але що й його молодість можуть теж скопити — несподівано, неждано, як раз, коли найменш міг про це думати.

Але як доводилось йому після того читати признання за хоробрість, за успіхи — він паленів із сорому. Тоді приходила рефлексія. Ставали йому перед очі ті сотки нещасних родин, що позбувалися батьків, братів, такі ж рідні йому, як і ті, що їх захищав, що для них кращої долі шукав.

Ставала йому ясно перед очі незавидна його роля — добровільного охотника для оборони тих, хто його нарід досі гнобив... А в її наслідках, сотки-тисячі рідних людей з розбитими головами, простріленими грудьми... Тисячі нещасних українських родин, що ждатимуть надармо на поворот своїх рідних... Бо їх попрошували кулі таких же, як вони сами, їх рідних братів.

От, як страждала його душа в ті хвилини загальних радощів, під ті вибухи і взриви нації, що гордощами сяла, читаючи признання для свого національного героїства! Яким кривавим соромом вкривалося його лице під згук похвал і признання за їх безоглядне мордування рідних братів!

Намагався розкривати свою душу перед найближчими — насміхалися з нього. Ніхто його не розумів. Якесь божевілля захопило всіх. Мало того. Коли стали йому викладати про конечність жертв у людях, хоч би і найрідніших, як іде про визволення закріпощеної, скованої в кайдани, ідеї — він скорявся. Заспокоювався. На щастя тільки на хвилину... Щоб після того ще ясніше бачити усе.

Від перших хвилини своїх змагань він переживав трагедію в своїй душі. Раз на тому, раз на цьому підкладі. Бувало сильнішу — бувало непереможню, бувало безсильну.

Хробак зневірря врився в його мізок

і точив його, підривав в коріни його вивольницькі змагання.

Не бачив ясної мети перед собою. Розумів одно: розвалюють стару тюрму, на її руїнах здвигають нову.

Бо щоб могла з розвалин тюремних мурів стрілити до зір величава будівля вольного храму українського народу — на це не бачив сили, цього не міг вичитати в похвальних гимнах на честь своєї хоробрости, очайдушности!

Той хробак зневірря, що спершу тільки його мізок шматував, почав розростатися, перекидати своє насіння в мізки і душі його ближчих, потім і дальших товаришів.

Повстали в них два табори. Одні за, другі проти. Одні, щоб боротися до останку, а там уже мусить дати якийсь плід їх праця, завзяття, безоглядні змагання. Одні, щоб з крісами в руках перекинутися на сторону рідних братів. Коли має остатися тюрма, нехай стає вона ширша, нехай буде в ній більше простору, нехай і вони ввійдуть у неї і скріплять сили братів. Нехай дужчає той забитий у тюрму невольник: нехай росте його сила і міць його духа. Лекше розсадить мури тюрми.

Тільки, що не було в них постійних двох таборів: тут менче, там більше, — тут слабнуть сили, там кріпшають; — один напярмок мусить взяти верх.

Ні! Вони мінялися ролями. Сьогодні один табор за тим, той за цим. Завтра міняються в них погляди, бажання. Нова переоцінка цінностей, нові змагання посеред обох гуртів, таборів. Дискусії, спори, вибухи пристрастей, ломання душ, трагедії зболілих сердець... Неясне становище людей, що вчора сяк думали, сьогодні инакше. Мала дрібничка, що приходила до них із окола, перевертала їм мізки, повертала їх змагання в зовсім инчому напрямку.

А силою інертності котилися, котилися далі перед себе...

А там за їх плечима росли в-одно нові могили катованої їх рідні... А там під їх стріхами ставало в-одно більше родинних трагедій...

А вони змагалися одні проти одних і тягли ярмо, в яке самохіть запряглися...

Аж докотилися до краю...

*

Які розбільні слова-зойки плывуть із зболілих грудей. Чи ж дивно це? Скільки ж не пережили вони душевних потрясень! Чи ж могла в них прийти рівновага? Можуть вони спокійно дивитися в будуче?

Той пал одушевлення, коли, мов у ча-

рівній казці, виринула перед ними Україна — велика, дужа, сильна! Коли весь народ, що мешкав на розлогих її землях, вона, та Україна, схвилювала, заставила її найбільш багдужого нести цеглу на будову величнього храму рідної держави!

А вони? Ішли на неї штиками. Несли її, божевільні, загладу.

Бо для тої сили, що гнала їх перед себе, якій вони несвідомо служили, яка запрягла їх до возу своєї великодержавної ідеї — ніщо не змінилося. Розколовся воріг на двоє і обі розщипнені частини дістали ту ж міць, що мав один велит, ще більше завзяття! Ото ж війна до перемоги! Війна до останку!...

Так... Але яке їм до цього діло? Яка ж то їх у тому роля? Адже ж здійснюється найкращий сон їх життя, чарівний сон, який снили в найроскішніщих настроях, який мерехтів перед їх уявою посеред чарів і таємниць купальської ночі... Чарівний, мрійливий сон їх життя...

А їх заставлено розбити чар оцього сну, завернути рідне життя з країни мрії — у вікову тюрму...

Що діялось тоді у їх серцях...

Які страждання вони тоді перестраждали, якими тривогами перетрівояжилися їх душі, якими болями переболіли в них серця...

Яка чорна кирея впала на їхнє минуле...

А потім нові взриви...

Львів... Сокаль... Добромиль...

Море крові... Велич завзяття... Потрясення всього, забитого війною, народу!

А потім... потім...

— Нас уже роспука береться. Там за Карпатами стоїть бригада нашого війська і ніхто нам не йде на допомогу... Не чують наших благань... Тут — стоїте ви!... Ми були певні, що ви підете з нами — а то несила діждатися...

Так мовив посол від повстанців. Слухали його і искри сипалися їм з очей.

— З одного села викинули нас. Усіх мужчини перебили буками. Хто видержав, останеться калікою на все життя, коли повернеться з тюрми, куди його закинули! — Щасливий, хто сконав під буками... Жінок не пожаліли. Дівчат насилували... Пекло... бездонне пекло. Забрали всю худобу, все збіжжя... Хати пустили з димом... А ми не всілі йти на оборону... Ми встоятися не всілі, не то, щоб наперед йти!...

Почув тепер рішучий голос свого товариша-друга:

— Чи ще замало нам роз'яснено? Чого ще дождатимемо?... До повстанців!... Один нам шлях... Не сміємо змарнувати нагоди!...

— До повстанців! Так, до повстанців!... — почувлося звідусюди.

Сидів і ще мовчав. Слухав тих наболілих окликів і кожний з них розривав нову рану в його серці, а кров чуріла-проливалася через край.

Це й він, хоч мовчав, кричав теж так зболілою душею. Це і з його думок, із його почувань ішла та сила слова всіх промовців.

То палав гнівом, то ридала прибита його душа.

Та мізок не здавався.

Вже ні для кого з них не було сумніву, що їм робити, а він іще в-одно мовчав.

Переживав грізну хвилину розвалу з осені минулого року. Ожили ще раз ті глухі вісти, що то звалювалися на їх голови: куди не розвівалися їх сили, якими туманами не вкрилися їх визвольницькі змагання... Тільки мала їх жменька осталася вірна гаслові:

На смерть — за волю України!

Страшні картини їх зімового походу.

І ось серед жахливого схрахіття починає мерехтіти йому перед очима ясна світляна картина.

Вони в затишному селі близь Дніпра. Спочивають після важкого походу. В дворі

в них тифовий шпиталь, в якому трохи не половина їх відділу проживає розбільні страждання. А останні, що або подужали, або дожидаються своєї черги, спуються, мов тіні. Одно їх рятувало — родинна опіка людей усього села. На руках їх носили, догоджували, скільки могли. За рідних синів вони були в кожній хаті, де б не появилися.

Аж ось заворушилося в селі. Пішли глухі вісти, що з двох сторін наближаються вороги. З півдня і з півночі наступають дві хмари. Село замовкло, посумніло. Де ділись гамірливі радощі, де не взялась суетня, німа, мовчалива... І тільки тут зринають кріси, там із землі показується дуло скоростріла. Он і гармата котиться... блищить, ясніє в сонці. А молодіж на конях гасає. То виринає вістовий, то знов у снігах щезає. Вночі сторожі країв села перекликаються...

Вже її лаштується воєнний похід. Вони стають теж у ряди. Почувся на сміх.

Куди їм?... На запічки, ще лікуватися!... То на степах не таким паничам воювати. У них уже все готове. Всі села з цілого повіту виступають в два боки. Не стане хизацька чужа нога на їх землі. У них, від коли настала Україна, не було ще ні разу московського війська. І не буде.

Поїхали з ними, хто дужчий. Пішли кінні, потягли гармати, скоростріли. Та до розправи

не доходило. Вже крайні села повіту так вискалили зуби, що на тому минулося.

Значиться, не покорить оцих людей ворожа сила? Яка б вона ні була? Вже велетень цей не стерпить ярма на своєму карку, хоч би в які шовки та оксамити його обвивати, хоч би які визвольницькі пісні йому співати, ярмо на шию накладаючи?

Хіба ж могла ще бути більша віра в них у визволення України? І де ж ця віра ділася тепер?

Хіба ж не епізод малій вони в цю мить переживають? Хіба ж це не хвилинка в визвольному житті народу? Хто всілі припинити орлиний лет, хто встигне закувати його в ланцюг неволі?

Ах, як вони всі загубили шлях, як у очах у них затемнилося! А яка ясна, яка видюща була душа в них там, на степу безкрайому...

А хіба ж ворог, що проти нього йде повстання на галицькій землі, не такий самий хижак? — натискається йому сумнів на душу. — Хіба ж цей народ, доведений до одчаю таборами смерті, шибеницями, розстрілами, не захопив за зброю з роспуки? Не піднімає повстання на життя і смерть?

Болів душею. Падав прибитою головою ниць до землі, зціловував куряву з неї, зрошену потом і сльозми своїх предків... Пробачення благав у них, що він не їде

в перших рядах галицьких повстанців, що він не знімає сам перший народнього гніву, народнього бунту, не запалює пожару все-народнього повстання...

*

А коли настала тиша і очі товаришів зверталися на нього, почав говорити:

— Чи ви думаєте, товариші, що й я не розумію нашої ролі? Хіба ж я не Галичанин, не мешканець оцього навіть села? Не бачу я того, яку роботу роблю тут на галицькій землі?..

І в ту ж мить почув, як застогнала його душа.

— Але невже ж я міг би, я смів би сказати: „Так! Киньмо кріси, промостім дорогу...“ Кому?.. Хто пройде вільно цим шляхом? Не ворог України?.. А який відзвук знайде це наше діло там, на степах, де ми знайшли були захист цієї зими? Де втомлені, недалекі від зневірря, наші серця знайшли джерело нової життєвої сили? Чи там не впали б на нас прокльони? Не завірала б там остання надія, яка кріпить їх завзяття, не дає їм кинути зброї? Товариші! Хіба ж той визвольницький степовий гомін не навчив нас одного: потреби ставити вище

завдання всієї України, ніж долю свого закутка? Дивитися на кожне своє діло під знаком вічності, а не під вражінням хвилини?

Повів очима по своїх товаришах і вмить померкли його очі. І з його уст силпило болюче питання:

— Ніщо більш, тільки насміх — читаю в ваших очах? Ви хочете мені сказати німими посміхами, що я бороню оці двірські лани перед своїм батьком, захищаю їх для Мазуря, який прийде завтра і сяде на цій землі? Думаєте, я того не розумію? Хіба ж то я сліпий, щоб не бачити, що таку, як раз, роботу роблю? А може схочете кинути мені в очі ганьбу: зрадник! Ляцький запроданець!

Його голос гремів:

— Кидайте! Так! Я захищаю цей лан перед своїм рідним батьком. Так бодай здається вам, а може... може й моему рідному батькові!.. Я свідомий цього, що захищаю. Але цей лан — то ще не Україна. Як я цей лан врятую для свого батька, і враз із тим допоможу затягти московське ярмо на шії України — я стораз гірший зрадник. Я віддаю свою Україну в руки сильнішого, дужчого ворога, який зможе приборкати мої і ваші самотійницькі забаганки. А враз із цим намагатиметься сторицею зрабувати

моєму батькові те, що дав йому: за землю — він вирве в нього душу, розірве серце, розшарпає його мізок.

Замовк. Не стало в нього сили говорити. Але це тривало тільки хвилинку. Він почав далі:

— Дозвольте, що я поставлю вам іще одно питання: Хто я? Хто ти такий, товаришу? Хто ми тут усі?

— Галиччане! І нема нам ніякого діла до оборони нашого ворога! — почувся нелюбий голос.

— Так! Так! Він нам тільки завдячує, що не опинився під Краковом. Нам і нашої нікчемности! — бухає другий голос роспуки.

— Як мені жалко, що ми вже не розуміємо один одного! — почав знову. — Я хотів би запитатися вас: чи ми політичні провідники нашого народу, чи козаки?

— На всякий спосіб не будемо гарматним мясом.

— Ви хочете дати доказ, що ми тільки гарматне мясо, яке в модерному розумінні має право в найбільш відповідальній момент кинути зброю, розвалити фронт, випустити ворога? Це не наш винахід! Це вже не раз, не двічі гарматне мясо залило морем крові свою рідну землю! То не в тому заслуга, щоб піти за інстинктом товпи — але ставити опір баянням товпи — оце гідне нас завдання...

Замовк на хвилину, повів очима по своїх товаришах... Мовчали. Ніхто не противився йому. Це й дало його словам нову силу.

— Хто між нами такий, хто б не викував у своїй душі присяги не кидати зброї так довго, доки хоч би одна нога наїздника стояла на нашій землі?

— Так! Тільки серед інших обставин.

Не вважав на цей оклик. Продовжував свою бесіду:

— і поки є така сила на верхах нашої державної думки, що кличе нас на оборону рідної землі?...

— Хіба ж є така сила, що стояла б на тих верхах нашої, як ти кажеш, державної думки?

Розумів добре, що йому закидали. Не стало в нього змоги боронитися. Мовить:

— Товаришу! Я — тільки козак. А ви, товариші, роздумайте, що легше сьогодні: чи розбіратися з легкої руки в політичних питаннях і йти за інстинктом м'яси, чи з запертям серця стояти твердо на тому, що присяглося в душі, слухатися державного приказу, коритися йому, не розбіраючися в ньому?

— Гарматне м'ясо!

— Товаришу! Гарматне м'ясо обкидатиме тебе прокльонами, коли ти не послухався його, не даси йому зараз землі. Гарматне

мясо пробудилося і хоче розбіратися в питаннях, над якими ломлять собі голови і крутять карки найвизначніші мізки культурного світу. Так, я хочу бути теж гарматнім мясом. Але в инакшому розумінні. Я свідомо стояти хочу на становищі і наставляти свої груди на ворожі кулі так довго, доки останеться на всій Україні хоч би одна душа, яка клитатиме нас: За волю України! За українську землю!

— І в той же час торгуватиме тою ж українською землею!

— І в той же час змагатиметься за виборення нашому народові, нашій державній думці реальної сили і вартости. Але це тільки тоді можна буде здійснити, коли стане за цією державною думкою нерушима стіна, незахитаний мур свідомих своїх вчинків молодих духом горожан. Безвольних у ломанні своєї волі: встояти на становищі.

— І що з того, як за той час попродадуть нас і наших рідних?

— Що з того, товаришу? Не передбачаєш такого, що з того мого вчинку і кількох таких, як я та ти — може розгорітися ще новий пожар? І ще раз він обхопить усю українську землю? Не змете він з неї усіх найздижників? Хіба ж не згорить у тому пожарі і той, хто наставився використати сьогодні ту нашу „нікчемну“ ролю?

Дивився перед себе і читав віщим своїм духом у невідомому:

— Чи може бути більша таємниця, як голос нашого степу? Чи є що більш незглибиме, як ті страждання наші, як те мовчаливе терпіння, як та незломана воля, те німе завзяття нашого народу? Та незглибима таємниця його високих стремлінь, тверде змагання до ясної мети.

Скільки то не настраждався мовчки на своїх степах буйних, у землю глибоко вростаючи, скільки разів він не знімався на тих степах безкраїх вихором грізної бурі, ламав, торочив усе, що налягло на його дужі плечі, розвиток його думки вольної гамувало!

Яка пустиня залишалася за цим вихором степового оркану і як зараз же продирались із землі перші пелюстки нового життя, як в останні гомони вихору бурі — перші згуки свободних, чарівних пісень вольного українського степу впліталися?...

І зачиало родитись життя...

І знову надтягали зловіщі звістунки бурі — завоївники української землі.

Цілі століття, більш тисячі років!...

Дивився у глибину віків. Читав у нії будуще.

— Хіба ж ми не живемо під час такої бурі? Хіба ж ми не сплелися в-одно із подувами того степового гурагану? Хіба ж не

захопив він нас своїми крилами й не перетворив нас у свою невблагану руку, що держить меч огненний на ворогів нашої землі? Катів нашого народу?

Хіба ж зможемо ми вирватися з обіймів оцього гурагану, поки він не перестане шаліти на українській землі? Поки не оберне всієї землі в пустиню для тих, що наживи шукали з неї, що її плідними соками розживалися? Щоб після того животворне українське сонце могло нове наше життя оживити, щоб нашій бистрій думці і нашій твердій волі силу до росту могло воно влити?

Насміхався із своїх друзів:

— Ви хотіли б вирватися із крил оцього гурагану? Ви намагались би ставати проти нього? Ви з бунтарів — рабами думали б ставати? На службі в тих, що йдуть новим походом на наші степи?...

Задля того, щоб гнилий подих трупа від себе відвести, ви з гураганом степів змагались забавкати?

Не міг промовляти далі. У його серці і мізкові йшла завзята боротьба. Він говорив, захоплений палкими почуваннями. А душа його рвалася на шматки. Перед очима сяла йому ідея, якої не міг захистити. Він черпав силу в невідомому, але перед ним стояв гурт близьких до нього людей із доказами, переконуючими словами... Він розумів їх,

не міг сам у душі побороти, а на словах виставляв фантом ідеї, якої ніхто не хотів розуміти. Яка й у його душі в-одно заломлювалася.

Запала мовчанка. Почувалося, що він іще не скінчив.

І справді не минулася хвилина, як він став говорити розбільним, зломаним голосом:

— Товариші! Друзі! Чому ж ви мовчите? Чого жадаєте від мене ще більших страждань? Хіба ж не бачите того, що діється в моїй душі? Я сам стою проти вас — і то не весь! І я душею з вами! Але я не можу кинути свого голосу на ваш бік! Мені здається, що коли б зробив я це — зрадив би вам і собі! Товариші... Я не можу прикласти своєї руки до підрубання гіллі нашого державного життя.

Сиділи мовчки, не дивлячись одні одним в очі.

З М І С Т:

	Стр.
Страждання молодій людини (Чернівці 1901) ..	5
Ірена Оленська (Городенка 1912)	37
На верхах (Брустурп, липень-серпень 1910)	131
Між окопами (Відень 1915).....	219
Товпа поклоняється богам (Відень 1920)	241
Визволена Сфінкс (Відень 1920).....	247
Епівод (Кальтенляйтгебен, Родави, серпень- жовтень 1920)	257